

Український центр вивчення історії Голокосту

Серія

«Бібліотека спогадів про Голокост»

Мікаель Гауптман

ЗАБУТІ МОГИЛИ

Київ

Видавництво «Фенікс»

2017

Michael Hauptman

ZAPOMNIANE MOGIŁY

Warszawa

Instytut Studiów Politycznych PAN
Żydowski Instytut Historyczny
we współpracy z Ośrodkiem KARTA

*Нехай ці слова скарги і страждання,
які все життя стримували у своїх серцях
несправедливо скривджені люди,
замінять квіти і запалені свічки на забутих могилах їхніх
близьких – на могилах, яких вони ніколи не відвідували.*

Мікаель Гауптман

УДК 341.485(=411.16)(477.83/.86)“1941”

Г24

Гауптман Мікаель

Забуті могили / пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. – Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. – 175 с.

ISBN 978-966-136-481-2

Ця книга – свідчення Мікаеля Гауптмана про трагедію єврейських громад галицьких поселень Східниця та Урич. Автор оповідає про початковий етап Голокосту, який охопив ці терени влітку 1941 р. Понад 350 євреїв стали жертвами масових убивств, учинених нацистськими злочинцями та місцевими погромниками у Східниці та Уричі. Гауптман, який був безпосереднім свідком цих подій, не просто в деталях описує пережиті жахіття перших двох тижнів нацистської окупації, а й намагається пояснити свої дії в тих чи інших обставинах, зрозуміти, які мотиви рухали його переслідувачами. Особливе місце у спогадах відведено особі Пітера Ніколааса Ментена – нідерландського мультимільонера, відомого колекціонера творів мистецтва і одночасно організатора масового вбивства в Уричі, під час якого загинула майже вся сім'я Гауптмана. Впродовж понад трьох десятиліть після закінчення війни Ментену вдавалось уникати відповідальності, аж поки його справа все ж не була розглянута в суді, а Гауптман як свідок обвинувачення отримав змогу озвучити те, що бачив на власні очі влітку 1941 р.

УДК 341.485(=411.16)(477.83/.86)“1941”

Konrad
Adenauer
Stiftung

*Переклад та видання книги здійснено за підтримки
Фонду Конрада Аденауера (Konrad-Adenauer-Stiftung)*

*This translation has been published with
the financial support of the Konrad-Adenauer-Stiftung*

Серія «Бібліотека спогадів про Голокост»

- © Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Żydowski Instytut Historyczny, 2008
- © Fundacja Ośrodka Karta, 2008
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2017
- © М. Гауптман, автор, 2008
- © А. Шарий, переклад, 2017
- © Видавництво «Фенікс», 2017

ISBN 978-966-136-481-2

Зміст

Передмова до українського видання (<i>Андрій Усач, Анатолій Подольський</i>).....	6
Вступ (<i>Кишиштоф Ясевич</i>)	14
Слово від доньки (<i>Марія Гауптман (Божена Мірська)</i>)	22
Дім на пагорбі.....	34
Забуті Богом і людьми	42
Прийшли	47
Погром.....	52
Повернення додому.....	60
Незабутній Урич.....	65
Втеча.....	99
Ментен	105
Тридцять шість років потому.....	122
Процес.....	132
Вирок.....	139
Забутий спадок і спогади на майбутнє (<i>Катті Гауптман</i>)	142
Посяки (<i>Катті Гауптман</i>)	166
Додаток.....	167

Передмова до українського видання

Це видання – переклад книжки спогадів Мікаеля Гауптмана «Забуті могили» – продовжує книжкову серію «Бібліотека спогадів про Голокост» Українського центру вивчення історії Голокосту. Для нас є дуже важливою публікація мемуарів людей, що пережили страхіття моторошної нацистської окупації теренів України в часи Другої світової війни. Такі видання дають можливість через складну, часто-густо трагічну історію конкретної людини відчутти історичний контекст епохи, спробувати зрозуміти, що тоді відбувалося, чи можна було залишитися людиною в нелюдських умовах.

Напевно, найпростіше пояснити український вимір Голокосту за допомогою цифр: убито щонайменше 1,6 мільйона євреїв, майже 60 % від їхньої довоєнної чисельності. Євреї становили також близько 60 % від загальної кількості втрат цивільного населення України під час Другої світової війни, тобто 6 із 10 вбитих були євреями, загалом більше ніж чверть із 6 мільйонів жертв Голокосту загинули на території сучасної України¹. Однак за такою моторошною

¹ Підраховано за: *Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944 // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Ed. by R. Brandon, W. Lower. – Bloomington, 2008. – P. 272–290.*

арифметикою дуже просто забути, що кожна цифра – це доля конкретної людини, чийсь страждання, чийсь перерване життя. Саме погляд на велику історію Голокосту як на сукупність *маленьких історій* конкретних людей може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі. Хто міг виявитись здатним до руйнації цілих єврейських громад, іноді лише за кілька годин? Як можна було взагалі вижити звичайній людині в умовах надзвичайного зла?

Події, що понад сім десятиліть тому відбулися в маленьких галицьких поселеннях Східниця та Урич (у межах сучасної Львівської області), добре надаються для застосування такого підходу. Сьогодні в них майже ніщо не нагадує про колишню єврейську присутність. Однак раніше і Східниця, і Урич були населеними пунктами із помітними єврейськими громадами, чисельний склад яких постійно збільшувався починаючи з другої половини XIX ст. паралельно із розвитком в регіоні нафтовидобувної промисловості. Приміром, якщо станом на 1880 р. у Східниці проживали 122 євреї, то у 1921 р. їх налічувалось уже 689, тобто понад 25 % від загальної кількості населення¹. В Уричі в той час мешкав 151 єврей (понад 12 %)². Зростання масштабів нафтовидобування потребувало дедалі більшої кількості робітників, але поряд із цим зумовлювало багато проблем. Важкі умови праці, нестача житла, високі ціни на продукти та антисемітські настрої спричинились у травні 1897 р. до єврейського погрому в Східниці, участь у якому взяли понад 600 робітників. Місцеві євреї змушені були переховуватись у підвалах, на горищах або втікати до лісу, одна дитина загинула, випавши із рук матері, якій погромники зламали руку, поранень зазнали ще п'ятеро євреїв, 30 будинків було сплюндровано³. У на-

¹ The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust / Ed. by S. Spector, G. Wigoder. – New York, 2001. – Vol. II. – P. 1150.

² Ibid. – Vol. III. – P. 1363.

³ Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia. – Cambridge, 2005. – P. 130–132.

ступні кілька десятиліть вибухів антиєврейського насилля такого масштабу не зафіксовано, хоча окремі антисемітські інциденти мали місце. Зокрема, у грудні 1936 р. відбувся судовий розгляд справи шістьох східницьких підлітків, обвинувачених у тому, що антисемітськими вигуками, жбурлянням каміння та обливанням водою перешкождали місцевим євреям відзначати Рош Гашана* біля річки Східничанки¹. Однак навряд чи варто розглядати відносини між євреями та рештою місцевих жителів лише як перманентний конфлікт. Приміром, один колишній східничанин згадував про своїх єврейських земляків як про найактивнішу в економічному та громадському житті частину місцевого населення. «Життя поміж жидами** і українцями було дуже добре, – писав він. – Свідчити може факт, що як приїздив український театр, то всі перші місця викупували жиди. А як театр ставив якусь п'єсу з жидівською тематикою, то квитки вступу продавалися “на пасок”, бо в касі були випродані»².

Початком кінця існування єврейських громад Східниці та Урича стало літо 1941 р., коли регіон окупували війська Третього райху. Впродовж 1941–1942 рр. в лещатах нацистської машинерії Голокосту загинули майже всі місцеві євреї³. Ті, кому вдалося вижити, змушені були ще довго переховуватись. Кожен необачний крок загрожував неминучою смертю не лише їм, а й їхнім рятівникам з-посеред місцево-

* Рош Гашана – одне з найважливіших юдейських свят, яке знаменує початок нового року за єврейським календарем.

¹ Kronika Zagłębie naftowego // *Chwila. Wydanie wieczorne*. – 12 grudnia 1936.

** У середовищі повоєнної української діаспори, до якої належав автор цитованого тексту, термін «жиди» щодо євреїв вживався згідно з довоєнною традицією, тобто як цілком нейтральний.

² *Кропивницький О.* Село Східниця // *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / За ред. Л. Луціва та ін. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – С. 405–406.

³ Детальніше див.: *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996; *Struve K.* Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. – Berlin, 2015; *Sandkühler T.* “Endlösung” in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn, 1996.

го неєврейського населення¹. Врешті, лише одиницям вдалося вижити. З огляду на травматичний досвід та складнощі післявоєнного життя, ще менше із них наважились оприлюднити свої спогади про пережите, як-от Леон Торн і Феля та Лео Розенблюти². Багато цінних матеріалів про єврейське життя у Східниці, зокрема, відеосвідчення колишніх його мешканців, можна знайти у відповідному розділі інтернет-сайту «Організація Дрогобича, Борислава та околиць»³. Так само відеосвідчення колишнього східничанина Абрахама Гауптмана доступне для вільного перегляду на сайті Меморіального музею Голокосту у США⁴. У 2016 р. співробітники Державного історико-культурного заповідника «Густань» презентували в Уричі виставку «Непотріб?». Її частиною стала демонстрація «Живої історії Урича» – відеозаписів спогадів місцевих старожилів, у яких йшла мова в тому числі і про переслідування місцевих євреїв під час Другої світової війни⁵.

Завдяки книжковій серії «Бібліотека спогадів про Голокост» Українського центру вивчення історії Голокосту, вітчизняний читач має змогу ознайомитися зі спогадами Мікаеля Гауптмана – одного із тих щасливців, яким вдалося вижити. У даній книжковій серії це вже не перше видання спогадів, що стосуються терену Східної Галичини⁶. Проте воно надзвичайно важливе з кількох причин. По-перше,

¹ До прикладу, у квітні 1943 р. в Стрию за переховування євреїв було страчено Івана та Марію Совало зі Східниці: *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 2009. – С. 202.

² *Thorne L.* Out of the Ashes: The Story of a Survivor. – New York, 1976; *Walker F., Rosen L.* Hidden: A Sister and Brother in Nazi Poland. – Madison, 2002.

³ Schodnica families: <http://www.drohobycz-boryslaw.org/en/families/schodnica>.

⁴ Oral history interview with Abraham Hauptman: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509364>.

⁵ Жива історія Урича (виставка «Непотріб?»): https://www.youtube.com/watch?v=m8isk_5jZdw&t=938s.

⁶ Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс. – К., 2012; «Тільки тут я відчув себе людиною...» Історичні та методичні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». – К., 2014; Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. – К., 2017.

автор детально описує жахливі події літа 1941 р. в Східниці та Уричі, свідком яких йому довелося стати. Звісно, для Галицького регіону це був лише початковий етап Голокосту, однак саме впродовж перших двох місяців нацистської окупації було вбито понад 350 східницьких та урицьких євреїв, серед яких і чотири Гауптманові сестри, дві племінниці, племінник та інші родичі¹. По-друге, йому вдалося порушити низку питань, які й досі не досліджені на належному рівні в історіографії Голокосту. Перше з них – співучасть і допомога нацистській окупаційній владі у здійсненні Голокосту місцевого нееврейського населення. Комусь окремі твердження Гауптмана, зокрема, про ледь не суцільно вороже ставлення українців до своїх єврейських сусідів влітку 1941 р., можуть видатись занадто безапеляційними. Однак важливо пам'ятати, що ці спогади, як і велика кількість інших свідчень тих, хто пережили жахи Голокосту, базуються на власному, переважно трагічному, досвіді та є суб'єктивними, як, зрештою, і будь-які мемуари. Зрозуміло, є й інший, також суб'єктивний, досвід євреїв, які пережили німецьку окупацію, де вони згадують з шаную українців, котрі врятували їм життя, і таких, було немало. Проте ми не маємо приховувати різні персональні історії та досвід, хоч би які важкі та неприємні вони були для нас, якщо хочемо знати правду про ті часи. Звісно, Гауптман згадує й тих, хто співчував, ставився до нього особисто по-людськи, визнає, що в умовах тотального, екстремального насилля навіть ті люди, що хотіли допомогти, навряд чи мали змогу реалізувати свої наміри. Варто також пам'ятати, що із багатьма винуватцями антиєврейського насилля Гауптман був безпосередньо знайомий і підтримував нормальні стосунки, їхня поведінка під час Голокосту його найбільше

¹ Визначити точну кількість жертв важко. До прикладу, чисельність східницьких євреїв, убитих під час погрому на початку липня 1941 р., оцінюють у різних джерелах у межах 200–240 осіб: *The Encyclopedia of Jewish Life...* – Vol. II. – P. 1150; *Struve K. Deutsche Herrschaft...* – S. 484, 486, 669.

² *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 301/2931, S. 2.

шокувала, тому саме їм він приділив так багато уваги в своїх спогадах. Уже згадана Феля Розенблют, ще одна очевидиця єврейського погрому в Східниці, розповідала після війни, що «мордували і вбивали їх [євреїв] ті, які до того були їхніми знайомими і які жили з ними разом»¹. Гауптман не дає якоїсь однозначної відповіді про мотиви, якими керувались місцеві винуватці Голокосту. Він описує і їхній антисемітизм, і зведення особистих поррахунків, і банальні пристосуванство чи бажання нагріти руки на єврейському майні. Відомий в історіографії факт – страта німцями одного з організаторів погрому у Східниці за грабежі – доводить влучність його спостережень про досить широкий діапазон мотивацій, що рухали місцевими винуватцями Голокосту¹. Друга порушена Гауптманом тема – це питання відповідальності нацистських злочинців. Історія нідерландського підприємця Пітера Ніколааса Ментена червоною ниткою проходить через його спогади. Влітку 1941 р. Ментен, одягнувши уніформу гауптшарфюрера СС, служив в Айнзацкоманді особливого призначення і став організатором масових убивств в Уричі та сусідніх селах Підгородцях і Сопіті. Попри це, в післявоєнний період йому, мультимільйонеру та відомому колекціонеру творів мистецтва, вдалося не просто спокійно жити у своєму маєтку, а й добитись компенсацій від нідерландського та німецького урядів за нібито несправедливе переслідування, якого він зазнав одразу після закінчення Другої світової війни. Лише в 1976 р. розгляд справи Ментена було поновлено. Завершився він у 1980 р., коли його було засуджено до 10 років ув'язнення. Цей процес супроводжувався не лише значною увагою з боку ЗМІ, а й численними скандалами, пов'язаними з поведінкою обвинуваченого: Ментен утік до Швейцарії, а потім його екстрадували, його будинок підпалили, він неодноразово заявляв, що всі звинувачення щодо нього є суто «радянською пропагандою» тощо. Прикметно, що навіть свого 10-річного терміну Мен-

¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung... – S. 66.

тен не відбув – у 1985 р. його звільнили за станом здоров'я, за два роки він помер у будинку престарілих. У будь-якому випадку Гауптман став одним зі свідків обвинувачення і тому мав змогу зустрітися з Ментеном у залі судового засідання. Очевидно, що для нього це була не просто одна з рутинних юридичних процедур, а зустріч віч-на-віч із тим, кого востаннє бачив більше трьох десятиліть тому в есесівській уніформі на місці масового вбивства єврейського населення Урича. З такої перспективи ця книга значно відрізняється від того, що було написано про справу Ментена раніше¹.

Спогади Гауптмана – це перш за все розповідь про трагедію людини, яка, опинившись в умовах екстремального насилля, відчула свою цілковиту безпорадність, та про подальші пошуки справедливості. Це не просто докладний опис пережитого автором, а й спроба його осмислення і пояснення. Це ще одне свідчення про трагедію Голокосту на наших землях, трагедію, яку ще й досі слабо усвідомлюють в Україні. І саме тому дуже важливо, що спогади Мікаеля Гауптмана побачили світ українською мовою.

На завершення хотілося б висловити вдячність співробітниці Українського центру вивчення історії Голокосту Надії Уфимцевій, яка долучилась до процесу підготовки видання і зробила свій внесок для того, аби ці спогади були опубліковані. На особливу подяку заслуговує також онука автора Катті Гауптман, з якою ми зустрілися в 2012 р. в Україні під час подорожі шведської делегації освітян і журналістів по місцях пам'яті жертв Голокосту та були з нею в Уричі на тих самих забутих могилах... Безумовно, що ця подорож та знайомство з онукою Мікаеля Гауптмана надихнули нас

¹ Про справу Ментена багато писали в СРСР, зокрема, цитували і свідчення Гауптмана. Див., наприклад, публікації тодішнього прокурора Львівської області Бориса Антоненка: *Антоненко Б. Мільйони на крові. Записки прокурора.* – Львів, 1978; *Антоненко Б. На преступнике – свастика.* – Москва, 1981. У Нідерландах зняли навіть телесеріал «Справа Ментена», показ якого розпочався на ТБ у 2016 р. Роль Гауптмана у ньому зіграв актор Серваас Петров.

підготувати український переклад його книжки. В кінці цього видання надруковано статтю, яку Катті написала після подорожі в Україну. Особливістю даного видання є також те, що воно проілюстроване світлинами з приватної збірки доньки автора Марії Гауптман, у тому числі тими, які раніше не публікувалися.

Андрій Усач,
історик, аспірант Українського
Католицького Університету,
науковий редактор, м. Львів

Анатолій Подольський,
історик, директор Українського
центру вивчення історії
Голокосту, м. Київ

Вступ

Початок радянсько-німецької війни 22 червня 1941 року і швидке захоплення німецькими арміями колишньої радянської зони окупації 1939–1941 рр.^{*}, яка охоплювала крім східних воєводств Другої Польської Республіки балтійські держави (Литву, Латвію й Естонію), а також Буковину та Бессарабію, виявили глибоко заховані національно-етнічні та суспільно-економічні антагонізми на цій території. Їхніми найдраматичнішими проявами стали сумнозвісні єврейські погроми та антиєврейські акції в багатьох місцевостях улітку 1941 року. Руками найближчих сусідів^{**}, ще перед справжнім Голокостом, було знищено локальні єврейські громади в Каунасі (Литва)¹, Єдвабному і Радзілові (Польща), а також у багатьох місцевостях України. Поодинокі вбивства або інші форми насильства чинилися майже повсюдно там, де проживали євреї.

Варто зауважити, що майже не було (і немає) польських східних історичних досліджень, присвячених проблемі єв-

^{*} 10 липня 1941 року німці форсували Дніпро, а 16 липня захопили Смоленськ. Див.: *Guderian H. Wspomnienia zolnierza.* – Warszawa, 1991. – S. 136.

^{**} Маю змішані почуття щодо вживання поняття «сусіди», яке завдяки Яну Томашу Гроссу з приємного і милого для вуха слова перетворилося на зловісне й фальшиве.

¹ *Szarota T. U progu Zagłady. Zajsicia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie.* Warszawa, Paryz, Amsterdam, Antwerpia, Kowno. – Warszawa, 2000.

рейських погромів та антиєврейських акцій улітку 1941 року¹. Крім того, проблема польсько-єврейських відносин на Східних Кресах під час радянської окупації 1939–1941 років була ще не так давно своєрідним табу; цю тему свідомо оминали з огляду на неоднозначність можливих висновків. Я сам пам'ятаю, як, конкуруючи з колегами за грант, присвячений власне цій проблемі, почув таке твердження спонсора: незважаючи на остаточні висновки, результат оцінюватимуть критично – для одних це буде антисемітизм (адже будуть критичні висновки щодо позиції євреїв), для інших – філосемітизм (бо буде спроба зрозуміти ці позиції).

Перелом у підході до цих досліджень стався після виходу в світ 2000 року польського видання книжки Яна Томаша Гросса «Сусіди»². З ініціативи «Gazeta Wyborcza»³ розпочалося обговорення складних проблем польсько-єврейських стосунків. Необхідно підкреслити, що така публічна дискусія можлива лише за активної участі засобів масової інформації. Лише виходу книги не достатньо. Це дуже добре

¹ Okupacja sowiecka (1939–1941) w swietle tajnych dokumentow. Obywatele polscy na kresach polnocno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941 / Wybor, opracowanie, wstep K. Jasiewicz, T. Strzembosza, M. Wierzbicki; Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa, 1996; Studia z dziejow okupacji sowieckiej (1939–1941). Obywatele polscy na kresach polnocno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941 / Pod. red. T. Strzembosza; Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa, 1997; *Boradyn Z., Chmielarz A., Piskunowicz H.* Z dziejow Armii Krajowej na Nowogrodzyczynie i Wilenszczyzinie (1941–1945). Studia / Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa, 1997; *Gizejewska M.* Polacy na Kolumie 1940–1943 / Instytut Studiów Politycznych PAN. – Warszawa, 1997. – S. 273; *Glowacki A.* Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. – Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego, Lodz, 1998; *Politika okupacyjnych wlasztiej w Latwii 1939–1991.* Sbornik dokumentow / Red. A. Caune, D. Kliawinia, E. Pelkaus, J. Rekstins, N. Ryzow, Ch. Strods, I. Szejdere, I. Zalite. – Gosudarstwennyj archiw Latwii, Nordik, Ryga, 1999; *Jasiewicz K.* Obok wstepu. O potrzebie refleksji nad niektórymi stereotypami i dogmatami historiografii XX wieku w zbiorowej swiadomosci // Tygiel narodow. Stosunki spoleczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953 / Pod red. K. Jasiewicza / Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM – Polonia Aid Foundation Trust, Warszawa; Londyn 2002; *Jasiewicz K.* Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939–1953) // *Ibid.*; *Smogorzewska J.* Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1941. – Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2003.

² *Gross J. T.* Sqsiodzi. Historia zaglady iydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000.

³ «Gazeta Wyborcza» – польська щоденна політична газета. Видається з 1989 року. – *Прим. ред.*

ілюструє приклад Гросса. За рік до виходу книжки в збірнику під мою редакцією Гросс опублікував статтю про події в Єдвабному, яка базувалася на тих самих джерелах¹. Однак дискусія в той час не розпочалася, позаяк жоден із рецензентів або публіцистів не звернув уваги на цей текст. Хотів би також зауважити, що, незважаючи на спроби, вже після 2000 року, знайти відповідь на питання, порушені у книжці Гросса, і дослідити причини тих явищ², а також намагання осмислити дедалі більшу кількість польської літератури й закордонних джерел, які розповідають про різні аспекти погромів і проблеми, пов'язані з Голокостом³, і далі залишається не розкритою сама сутність проблеми. Вона зводиться до відповіді на запитання: чому на території, окупованій у 1939–1941 роках такою могутньою державою, як СРСР, масово виникло явище, яке мало риси помсти, але також і риси чогось ще незрозумілого, багатозарового, що поєднує характерні ознаки погромів із різних епох і нові аспекти? Чи підставою був тільки антисемітизм (омінаю його визначен-

¹ *Gross J. T. Lato 1941 w Jedwabnem. Przyczynek do badan nad udzialem spolecznosci lokalnych w eksterminacji narodu zydzowskiego w latach II wojny swiatowej // Europa nieprovincialna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Bialorus, Litwa, Lotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / Pod red. K. Jasiewicza, Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM – Polonia Aid Foundation Trust, Warszawa; London, 1999.*

² Див., наприклад: *Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach polnocno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941).* – Warszawa, 2001; *Zbikowski A. U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Polnocno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941.* – Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa, 2006; *Musiał B. «Rozstrzelac elementy kontrrewolucyjne!». Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku.* – Warszawa, 2001; *Wokół Jedwabnego, t. 1: Studia / Red. P. Machcewicz, K. Persak.* – Warszawa, 2002; *Jasiewicz K. Sąsiedzi niezbadani (Jedwabne) // Gazeta Wyborcza.* – 2000. – 9–10.12; *Jasiewicz K. Research Still Needed on These Neighbors // Thou Shalt Not Kill. Poles on Jedwabne, «Wież».* – Warszawa, 2001; *Jasiewicz K. Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939–1941.* – Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2003.

³ Наприклад, тексти іноземних авторів: *Świat niepozegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej XVIII–XX w. / Pod red. K. Jasiewicza.* – Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM – Polonia Aid Foundation Trust, Warszawa; London, 2005; *Levin D. Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej.* – Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2005; *Gross J. T. Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaszi.* – Kraków, 2008; *Paulsson G. S. Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945).* – Kraków, 2008.

ня, бо воно видається неточним і неоднозначним), чи жага збагачення від грабунку, чи людська жорстокість, що виринає в певних особливих умовах, особливо під час війн, чи щось інше, не до кінця виявлене в історичному процесі?

На мою думку, найкращою аналогією є дослідження раку: хоча знаємо про нього багато, знаємо різні дієві ліки і методи лікування, але все одно не можемо виявити самої суті хвороби, щоби встановити повний її механізм і відповідно знайти успішну методику лікування.

Додамо, що докладний аналіз радянських репресій на цих територіях – від балтійських республік через Східні Креси до Буковини і Бессарабії – дає неочікувані висновки. На такій невеликій території (порівняно із площею СРСР) у такий невеликий проміжок часу (приблизно 21 місяць) сила терору була значно більшою, аніж у розпал Великої чистки в СРСР, яку вважають характерним прикладом злочинів комунізму¹. Це може (але не мусить) бути чинником, який стимулював радикальні бажання, що спостерігалися серед усіх поневолених народів СРСР, помститися євреям як пособникам, котрі активно співробітничали з окупаційною владою (але й тут маємо низку пасток, тож слід обережно ставитися до самого формулювання співпраці).

На мою думку (однак цілком у цьому не впевнений), першим теоретичним кроком у встановленні сутності вбивств улітку 1941 року може бути звернення до теорії паралельних світів, котру я розробив². Треба зауважити – і цей висновок виходить за межі польсько-єврейських відносин, охоплюючи радше взаємини євреїв та інших народів (говоримо про час перед Голокостом), – що поляки та євреї (або, ширше, інші народи та євреї) живуть у своєму ритмі, у своїх цілком

¹ Див.: *Jasiewicz K. Polityka historyczna ZSRS i Rosji w latach 1956–2005 jako element permanentnej destabilizacji Zachodu. Szkic do portretu współczesnej polityki rosyjskiej // Studia Polityczne. – 2007. – Nr 20.*

² *Jasiewicz K. Niepogrzebani ludzie, umarłe miasteczka // Świat niepojęgany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej XVIII–XX w. / Pod red. K. Jasiewicza. – Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYTM – Polonia Aid Foundation Trust, Warszawa; London, 2005.*

розділених світах, які керуються різним правом, звичаями, філософією тощо. Попри те, що ці світи стикаються між собою щоденно (наприклад, обмін у сфері торгівлі та послуг), контакти мають поверховий характер, вони не сприяють ані зближенню, ані взаємному розумінню, а іноді стають джерелом нових конфліктів, зумовлених конкуренцією, економічними труднощами епохи, держави тощо. Часом ті світи мають невелику спільну частину, яку становлять особи, що асимілюються на стику обох культур, але цього замало, щоби у спільнотах утворилися зв'язки, які б забезпечили взаєморозуміння і добрі взаємини.

Наведемо два дуже виразні приклади; цікаво, що вони обидва правдиві й водночас взаємозаперечні.

«Майже в усіх авторів [які досліджували єврейські відносини на Східних Кресах в 1939–1941], – пише історик ІНП* і ЄІІ**, доктор А. Жбіковський, який проаналізував велику кількість єврейських свідчень, – перші враження після 22 червня 1941 року – це відчуття єврейською спільнотою ворожого ставлення місцевого населення, яке часто набувало вигляду класичного погрому. Для всіх осіб, які згадують ті трагічні часи, раптово виявлена ворожість була абсолютно неочікувана і незрозуміла. Іншими словами, жодна з жертв не почувалася винною в чомусь, що виправдовувало би помсту»¹. Причиною цього був, на думку Жбіковського, «вибух довго стримуваної ненави-

* Інститут народної пам'яті – Комісія з розслідувань злочинів проти польського народу (пол. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu) – науково-дослідний інститут у Польщі, створений в 1998 році для розслідування злочинів проти польського народу, збирання та опрацювання документів комуністичних часів, наукової та просвітницької діяльності. Інститут досліджує період 1939–1989 років. – Тут і далі у тексті спогадів – примітки редактора, якщо не зазначено інакше.

** Єврейський історичний інститут (пол. Żydowski Instytut Historyczny) – інститут у Варшаві (Польща), що займається дослідженнями історії польських євреїв, був утворений в 1947 році.

¹ Zbikowski A. Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1992. – № 2–3. – S. 4.

сті, що мала економічне та емоційно-ідеологічне підґрунтя, з боку локальних автохтонних спільнот»¹.

Подивимось на польські свідчення А. Марчика, котрого заарештували 16 червня 1940 року у Львові й відправили до табору в Тургеневому.

«На жаль, нас, поляків, було тільки вісімнадцять на 1200 євреїв. Погані то були для нас часи. Бо кожен з них намагався бути найгіршим для нас. Ми дуже сильно морально страждали, чуючи, що вони розповідають росіянам, щоб зганьбити нас, поляків [тут ідеться про антисемітизм та інші форми дискримінації євреїв у передвоєнній Польщі]. На одного з нас донесли, що в Польщі він служив у поліції. Його заарештували [радянська влада] і посадили до в'язниці, а після різноманітних знущань і слідств, через 6 місяців, повернули до табору, бо не змогли цього довести. Розповідали [євреї] про Польщу і відносини в Польщі такими брехливими словами, що це було жахливо, і було тяжко зрозуміти, як можна розповідати щось подібне, коли насправді всього цього не було»².

Скоріш за все, автор другого свідчення не помічав проявів неприязного ставлення та дій поляків щодо євреїв перед вереснем 1939 року, або ж ці елементи суспільної ситуації він сприймав як цілком нормальні й такі, що не потребують змін.

За таких моделей сприйняття дійсності те, що в одній спільноті вважають цілком нормальним, допустимим і навіть непомітним, в іншій, «сусідській» частині паралельного світу є зрадою, невинуватою співпрацею, зневажанням моральних принципів тощо, або проявом дискримінації і поганого ставлення.

Чи може теорія паралельних світів пояснити катастрофу 1941 року? Цього я не знаю, але знаю, що теперішній стан досліджень і застосовувана методологія не здатні розв'язати цю загадку. Потрібен новий підхід і нові рамки досліджень.

¹ Ibidem. – S. 7.

² Instytut Polski i Muzeum Gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. LOT A.Y.96, t. 32, rel. Antoni Marczyk.

Подані нижче спогади Мікаеля Гауптмана (Міхала Мірського), який описує один із погромів літа 1941 року, я вважаю унікальними принаймні з трьох причин. По-перше, це спогади єдиного уцілілого, на жаль, уже померлого, свідка цього злочину. Вони пролежали в родинному домашньому архіві декілька десятиліть, і марно їх шукати в архівах Яд Вашем або Єврейського історичного інституту. Тільки нині, завдячуючи передусім його доньці Марії Гауптман (Божені Мирській), ми дістали можливість прочитати ці спогади про жахливі події.

По-друге, дуже рідко трапляється так, щоби про такі трагічні події (Міхал сховався на горищі й зблизька бачив смерть найближчих людей) писали спокійно, безпристрасно, без жодної ненависті до виконавців, оточення і всього світу. Я був першим, за винятком родини, читачем цих спогадів; було таке враження, що я заглиблююся в якесь мораліте, якщо не буквально, то в переносному сенсі. Власне, зважаючи на те, що Міхал описував події 30-річної давнини, важко було повірити, що ЦЕ взагалі могло статися. Здається, що єдине запитання, що мало непокоїти його кожного дня упродовж життя, – це чому люди вбили людей, невинних і незброєних? Що мало статися, аби загалом непогані, спокійні люди (маємо на увазі сусідів) узяли участь у вбивстві?

Після прочитання цього документа виникають також інші враження. Тут цілком інша мова, аніж у «Страху» або «Сусідах» Яна Гросса, але ж справжній хронікер злочину Гауптман мав право не лише на будь-яку мову і стиль, а й навіть право кричати. Нагадаємо, що вбивцями, крім німців, були місцеві українці. На щастя, поляки участі в цьому злочині не брали, точніше, брали, але позитивну – згадано про надання допомоги місцевою польською родиною.

Врешті, по-третє, – і це вже мої суб'єктивні відчуття – в історії видання цих спогадів чимало метафізичного. Між нами величезна різниця у віці, я не знав ані його долі, ані походження, але ще в дитинстві «доторкнувся» до Міхала

Мірського і його родини, а з дітьми, Боженою і Марком, потоваришував і спілкуюся до цього часу. Міхал був сердечним приятелем мого покійного дядька Мечислава Коленкевіча, рідного брата моєї матері, котрий із квітня 1940 року до закінчення війни був в'язнем концентраційного табору Заксенгаузен (Оранієнбург). Їх поєднало спільне захоплення – обидва любили рибалити і могли сидіти біля води цілісінькими днями, вихваляючись, хто яку рибу зловив. Була й оповідка про невелику акулу, яка зірвалася з гачка.

Отже, Міхал Мірський, якого я пам'ятаю як веселу, сповнену енергії та гумору людину, став частиною нашої рідної легенди. Його згадували в розповідях за різдвяним столом, на іменинах і навіть – коли вже старішало покоління наших батьків – без жодної спеціальної okazji. Це тривало роками, і навіть після раптової і несподіваної еміграції Гауптманів (Мірських) до Швеції. Під тиском антисемітської пропаганди, коли його єврейське походження вже не було таємницею, Міхал, певна річ, розірвав усі контакти зі старим світом. Так само зробили його діти.

Неочікувано, через 40 років, ми всі зустрілися в такий самий літній день, у тому самому місці, як за часів нашого дитинства, хоча й значно меншим складом родин. Нас немовби покликали спогади про Міхала Мірського, бо саме про нього згадували напередодні. Маю надію, що стосунки між людьми визначає давня близькість контактів і добре минуле, а не расове походження чи релігія. І це є великий виклик для сучасників, бо тільки через розвиток індивідуальних контактів на всіх можливих рівнях, відкритість щодо кожної «іншої» людини допоможуть легко подолати всі старі й нові «-ізми». І напевно, це можна зробити на будь-якій географічній широті.

Кшиштоф Ясевич,
історик, політолог, науковий співробітник
Інституту політичних студій ПАН

Слово від доньки

Біографію автора, мого батька, можна скласти, спираючись на родинні документи, його та наші особисті спогади, розповіді, які ми запам'ятали, інтерв'ю, опубліковані під час судового процесу Пітера Ментена.

Міхал Гауптман народився 18 червня 1916 року в Сколе. Рік народження – неточний, у деяких документах зазначено 1912-й. У ті часи ця територія належала Австро-Угорській імперії, після Першої світової війни перейшла до Польщі, після Другої світової – до СРСР, а нині у складі України. В довколишніх селах і містечках мешкали три національні групи: євреї, поляки та українці.

Діти в сім'ї Гауптманів, як і в більшості місцевих родин, спілкувалися трьома мовами: вдома – єврейською, у школі – польською, під час розваг з іншими дітьми – українською.

Батько був найменшою дитиною і єдиним сином у родині. Мав чотири сестри та племінників. У трагічний час, який описано в цій книжці, Альці було 40 років, її дітям Рубену й Люсі відповідно 17 і 14, Салі – 38 років, її дітям Ізі та Ені – 14 і 12, Пепі – 32 і Хелі – 26 років.

Батько Ігнацій був інженером, працював на керівній посаді на нафтовому родовищі. Мати Ханна займалася дітьми

та домом. Обидва померли в 1937 році, найімовірніше, внаслідок якоїсь епідемії. Мама, а згодом і сестри, була доброю господинею, вирощувала овочі на городі й добре куховарила. Батько часто із захватом згадував різні страви і деякі делікатеси з тих часів, наприклад, вареники і кутю на Святвечір, які завдяки йому потім готували і в нашій родині.

У липні 1933 року батько закінчив гімназію у Дрогобичі й восени вступив на механічний факультет Львівського політехнічного інституту, заробляючи на життя репетиторством. У травні 1939 року він склав випускні іспити – його дипломна робота стосувалася роботи насосів на двигунах внутрішнього згоряння. Того самого року він почав працювати в інституції «Гази Земни» в Східниці*.

Розпочалася Друга світова війна. Драматичні переживання цього періоду описано в батькових спогадах. Після втрати найближчих родичів, задля власної безпеки він був змушений залишити рідне містечко. Вирішив пробратися через Краків до Варшави – у великих містах легше загубитися в юрбі. По дорозі його затримали німці й відправили до табору праці. Там він швидко знайшов спосіб вижити: кожного ранку, коли німці збирали фахівців для виконання різних завдань, він зголошувався як спеціаліст, незалежно від виду робіт. Найчастіше це були будівельні роботи. Часом траплялося, що ніхто серед в'язнів не мав відповідної кваліфікації, однак навіть у тих умовах допомагали фантазія і почуття гумору – виглядало так, що роботу добре зроблено, хоча часто насправді так не було.

Бруно Шульц, батьків табірний товариш, дуже цікавився його трагічною долею і хотів написати про це книгу. Ввечері після роботи батько докладно розповідав про все, що трапилося в Уричі. Однак незабаром Шульца застрелив офіцер СС.

Не знаю, скільки часу батько перебував у таборі і як йому вдалося звідти втекти. Цей епізод залишив глибокі сліди в

* Мається на увазі товариство «Гази Земни» (в перекладі з польської – природний газ), у віданні якого перебувало нафтовидобування в Східниці в міжвоєнний період.

його свідомості. До кінця життя він не міг чути стукотіння дерев'яного взуття по твердій підлозі.

Про його перебування у Кракові знаю тільки одну історію. Якось його зупинили на вулиці для перевірки документів. Він необхідних паперів не мав, тож у разі перевірки не було жодних шансів на порятунок. Не вагаючись, батько увійшов до кафе з написом «Тільки для німців». Ніхто не міг подумати, що єврей може бути таким нахабним. Батько часто повторював, що його врятував добрий вигляд, а також гарне знання польської та німецької мов.

На початку 1942 року, хворий і цілком виснажений, він дістався Коморова під Варшавою. Ховався в якійсь стодолі без теплих речей і харчів. Там його знайшла Софія Шабловська. Вона привела лікаря, знайшла батькові одяг, регулярно привозила їжу та ліки. Потроху батько набирався сил.

З часом між ними виникли почуття. Софія забрала батька до Варшави, де він зробив документи з іншими ім'ям та прізвищем – Міхал Мірський. 1976 року він повернувся до свого справжнього прізвища. Батько познайомився з родиною Софії – матір'ю Михаїною Шабловською, у дівочтві Карлович, і батьком Станіславом Шабловським. Карловичі й Шабловські належали до відомих варшавських родин. Мати Софії володіла хутряною майстернею, вони жили в гарній п'ятикімнатній квартирі в центрі Варшави на вулиці Вільча.

Шлюб узяли 14 червня 1943 року в костьолі св. Олександра на площі Трьох Хрестів. Ніхто, навіть найближчі родичі, не знали й навіть не підозрювали, що батько був євреєм. Тільки одного разу продавець із магазину неподалік сказав: «Пан то хіба не наш, бо в пана такі сумні очі».

23 травня 1944 року народилася донечка Ева Іоанна. Життя, як на окупаційні умови, минало досить спокійно – до вибуху Варшавського повстання. Одного дня бомба влучила в сусідній будинок. Маленька Ева, яка спала у візочку біля вікна, дістала від страшного вибуху струс і через кілька годин

померла. Поховали її на подвір'ї в маленькій труні, яку зробив батько.

Під час евакуації людей після придушення повстання батьки потрапили до рук німців. Їх урятувало знання німецької мови та пляшка горілки. Софія була вагітна. Після довгої подорожі дісталися Сродборова, де перехувалися у далеких родичів. Зима була дуже холодна. В комірчині, де вони мешкали, замерзала вода. Мали тільки одну діряву кастрюлю, якої після запаювання вистачало лише на кільканадцять хвилин, після чого знову треба було паяти. За золоту обручку можна було виміняти у селян трохи мерзлої картоплі або буряків.

У березні 1944 року батько почав працювати на будівництві тунельного сховища в парку Агрикола у Варшаві – керівником відділу технічного контролю міського управління. Був дуже добрим організатором і кваліфікованим працівником, тому наступного року його призначили керівником відділу робіт з демонтажу та упорядкування столичного будівельного підприємства.

17 червня 1945 року народилися близнюки – брат Марек і я, що зумовило певні проблеми, адже чекали тільки одну дитину... Старий кошик для білизни став ліжечком, ганчірки – ковдрою, хустка – чепчиком тощо. У вересні батько отримав квартиру і ми переїхали до Варшави. Життя у вільному, але зруйнованому місті було нелегким. Дуже допомагало хобі батька – полювання. Дичини і хутра нам не бракувало.

1948 року батько став головою правління підприємства «Мінер», яке виконувало роботи з розмінування і будівництва на території Варшави і всієї країни, а з 1950 року – головним керівником бурильних робіт у державному будівельному підприємстві «Гідротрест». Того ж року його заарештували і звинуватили в господарських злочинах. Мова йшла про недозволене видобування вибухівки з боєприпасів, що не розірвалися, і застосування її під час підривних робіт і «приби-

рання» Варшави від руїн. Батька засудили на 10 років в'язниці. Я була маленька, щоб це зрозуміти або цим цікавитися. В родині говорили, що татусь хворий і лежить у лікарні.

Вирок винесли багатьом працівникам підприємства «Мінер». Здається, газети писали, що то була справа не економічна, а політична. Всі обвинувачені були особами єврейського походження. Про національність батька ніхто в родині й серед знайомих не знав, але «влада» знала. Антисемітизм завжди мав у Польщі міцний фундамент і повсякчас здійснювався, як хвилі...

Батько відсидів у в'язниці чотири роки. До суду перебував у в'язниці із досить суворим режимом на півдні Польщі. Після вироку його перевели до іншої тюрми на околицях Варшави, де в'язні могли працювати за фахом. Працював в архітектурному бюро. З його спогадів можна було зробити висновок, що час спливав досить весело. Розповідав, наприклад, про kota, який крав і ховав яйця із посилок із харчами. Я допускаю, що тільки такими моментами він хотів ділитися з нами, дітьми.

Пам'ятаю невиразно, як одного разу навесні ми з мамою відвідували батька у в'язниці. Територію в'язниці було огорожено високою дротяною сіткою. Довкола було пусто, лише утрамбована глина. Багато людей чекали на вхід. Ми намагалися чимось зайнятись, тож бавилися в глині, знайшли декілька перших жовтих квіточок, які зірвали для нашого татуся. Врешті-решт людей почали впускати на територію через вузьку хвіртку. Ми увійшли до барака, де з обох сторін стояли збиті з дощок довгі столи і лави. В'язні сиділи з одного боку. Біля кожного столу стояли два вартові, кілька ходили між столами. Батько сидів з краю, ми підбігли до нього, хотіли притулитися. Вартовий миттєво заборонив. Тілесні контакти було заборонено. Навіть не можна було доторкнутися до руки на столі.

Батько надсилав нам із в'язниці власноруч намальовані картки з віршиками. Для своєї «Кицюні», нашої мами, він

писав дуже чутливі любовні вірші. На Великдень також при-
слав колись для кожного члена родини дуже цікаві писанки.
Одну з них він зробив для нашої бабусі, це я пам'ятаю до
сьогодні. На ній була намальована такса, яка витягалася до-
вкола яйця, і ніс зустрічався з хвостом.

Цей час був для нашої родини дуже важкий. Мама довго
не могла знайти роботу. Ніхто не хотів брати жінку, в якій
двоє малих діток і чоловік у в'язниці. Хтось їй порадив каза-
ти, що чоловік її покинув і вона не знає, де він. Урешті-решт
мама знайшла роботу в столичній спілці трудових коопера-
тивів, де працювала головним бухгалтером аж до виїзду з
Польщі. Ситуація поволі стабілізувалася. Мама робила все,
і нам нічого не бракувало.

Так минуло чотири роки. В січні 1955 року батька помилу-
вали і випустили з в'язниці. Пам'ятаю той день. Ми вчилися
вже в третьому класі. Була зима, дуже гарний сонячний день.
Ми хотіли йти з мамою кататися на ковзанах. Уже чекали на
подвір'ї, аж раптом мама вигукнула з вікна: «Не буде ніякого
катання на ковзанах, татусь повертається». Прийняли ми цю
звістку з розчаруванням. Слово «татусь» було для нас понят-
ням досить абстрактним, позаяк татуса ми не знали.

Не пам'ятаю, яким чином ми стали знову родиною, на-
певно, це було нелегко. Припускаю, що батькам було важче
навчитися знову жити разом, аніж нам. Дітям легше було
зрозуміти і пристосуватися до нової ситуації.

У наступні роки ми нечасто бачили батька. Він обіцяв
мамі, що упродовж одного-двох років фінансово надолу-
жить усе, чого родині бракувало за його відсутності. Працю-
вав на кількох посадах і швидко досяг становища, яке по-
кращило фінансову ситуацію родини. В домі з'явилися нові
меблі, телевізор, а згодом навіть автомобіль.

Того ж 1955 року батько почав працювати в бюро будів-
ництва хімічних підприємств «ПРОСЧЕМ». До моменту ви-
їзду з Польщі в 1969 році обіймав посади головного спеці-
аліста і старшого проектанта в галузі обробки стічних вод,

а також виконував обов'язки рецензента проектів бюро від імені державної санітарної інспекції. Його дуже цінували як фахівця і любили як колегу.

У 1958–1967 роках працював на півставки в інституті організації і механізації будівництва як консультант і радник із дослідницьких робіт у галузі водного господарства. Був також автором праць на тему поліпшення якості води для санітарно-гігієнічних і котлових потреб, а також методів охолодження води в замкнутих контурах. Постійний член комісії експертів міністерства охорони здоров'я і соціально-го забезпечення, в 1963 році став заступником голови і головою другого складу.

Усі ці роки батька знали під прізвищем Мірський, яке він узяв під час війни. В 1958 році він офіційно легалізував його у президії Народної ради у Варшаві.

Жили у достатку. Батьки працювали, бабуся займалася домом. Ми мешкали у великій гарній квартирі на Мокотові, і нам нічого не бракувало. Щороку ми їздили на відпочинок. У Гаврих Руді на озерах у Сувалках ми знайшли чудовий закуток, наш рай на землі. Ми поверталися туди щороку і мали там багато приятелів.

З того часу я пам'ятаю, що батько мав фантастичну пам'ять. Він розповідав, що пам'ятає прізвища та імена всіх учнів зі свого класу в початковій школі, пам'ятає, на яких місцях вони сиділи. Коли я в ліцеї вивчала латину, сідав біля мене і годинами декламував з пам'яті вірші античних класиків, яких учив майже 40 років тому. Це був один з небагатьох спогадів із його молодості, якими він із нами ділився.

Настав рік 1968. Повернулись антисемітські настрої. Тоді я ще не знала про походження батька, і про моє також, але мене дивувало ставлення людей до євреїв. Як можна вважати людей, які жили в Польщі з діда-прадіда, не поляками? Як можна висилати їх до Ізраїлю? Вони ж там ніколи не були... Одного весняного дня батько покликав мене на розмову. Тоді я довідалася, що він єврей. Не пам'ятаю, що відчула і як

відреагувала, але думаю, це був для мене шок. Бо я так само, як і решта, виховувалась в антисемітській атмосфері, хоча з тими поглядами і не погоджувалась. Знала кілька випадків, коли через походження люди змушені були виїжджати з Польщі, бо вони втратили роботу і не мали можливості знайти іншу. Таке сталося з одним приятелем батька. Він тоді сказав: «Я, напевно, буду змушений вкоротити собі віку, тоді родина хоча б дістане відшкодування і матиме можливість вижити». Коли я це почула, у мене клубок до горла підступив і защемило серце... Його син, 18- чи 19-літній хлопець, виїхав із Польщі. Батьків приятель і його дружина вважали, що вони вже застарі, щоб починати нове життя.

Тоді я довідалась, що вислів «виїжджаємо до Ізраїлю» мав трохи інше значення. Це була офіційна підстава, щоб дістати дозвіл на еміграцію, – віза мала бути до Ізраїлю. Ті, хто виїжджав із Польщі, отримували не паспорти, а посвідчення, що давало можливість одноразового перетину кордону. Цей документ означав втрату польського громадянства. Багато держав відкрили свої кордони для емігрантів із Польщі.

У «ПРОСНЕМ», як і в усіх підприємствах Польщі, в ті часи працював так званий «політичний», який дуже любив батька. Він попередив, що наближається батькова черга в «очищенні» бюро від євреїв. Батько був людиною дуже гордою, він не зніс би втрати роботи і пов'язаного з цим приниження. Сам він ніколи не наважився б виїхати з Польщі, він потребував підтримки, яку знайшов у мене.

Мені ще було потрібно кілька місяців, щоб закінчити і захистити дипломну роботу, тому ми вирішили розділитися. Ми вибрали Швецію, бо це так «близько» і ми не виїжджали всі разом. У квітні 1969 року батько звільнився з роботи і в червні емігрував з моїм братом Марком. Я і мама мали виїхати трохи пізніше.

Знову треба було починати життя з нуля. Батько був дуже здібний, амбіційний і підприємливий. Завдяки цим рисам

характеру він здобув вищу освіту, пережив війну, досяг високого становища і поваги на роботі. У Швеції, на відміну від інших емігрантів, не скористався з допомоги держави. Сам знайшов собі квартиру і роботу. У 1970–1981 роках працював у «K-Konsult» головним конструктором станцій очищення стічних вод у Швеції і за кордоном. Він дуже швидко вивчив шведську мову і підготував умови для приїзду інших членів родини. Однак наші плани було порушено. Невдовзі порядок еміграції змінився. Можливим був тільки виїзд за запрошенням, що вдалося лише в 1971 році, після багатьох відмов. Спочатку виїхала мама, з улюбленим собакою батька, а в 1973 році – я з донечкою.

Життя минало спокійно і цілком інакше, ніж у Польщі. Батько був людиною товариською з великим почуттям гумору. Йому бракувало гучних забав і зустрічей з приятелями (він завжди був душею товариства, а анекдотами сипав як із рукава). Компенсував це риболовлю, збиранням грибів, вирощуванням овочів і фруктів на ділянці та членством у клубі «Rotary».

У 1976–1978 роках батька багато разів викликали до Голландії як основного свідка у процесі проти військового злочинця Пітера Ментена. У травні 1977 року, перед головним свідченням у суді в Амстердамі, батько отримував анонімні телефонні й письмові погрози. Він не мав намірів відмовлятися від свідчень у суді. Шведська поліція охороняла дім, в якому ми мешкали. Поліція супроводжувала батька до Амстердама, і на місці він реєструвався під несправжнім прізвищем.

Процес привернув увагу засобів масової інформації в різних країнах. Міжнародна преса, зокрема, польська, голландська і шведська, детально описувала всі подробиці суду в Амстердамі. Журналісти з різних газет і телебачення брали у батька інтерв'ю. У Швеції зріс інтерес до часів Другої світової війни і подій у післявоєнній Польщі. Батько збирав вирізки з газет, а також читав багато доповідей у клубі «Rotary».

Він отримав високу міжнародну відзнаку «Paul Harris Fellow». Приблизно в той час він написав цю книгу.

Пітера Ментена було засуджено в Амстердамі до 15 років ув'язнення. З формальних причин, пов'язаних із процесом початку 1950-х років, його звільнив у січні 1978 року Гаазький апеляційний суд. 1980 року Верховний суд у Роттердамі переглянув справу і засудив Ментена до 10 років в'язниці та 100 тисяч гульденів штрафу. В той час він уже був хворий і лежав у в'язничній лікарні.

Батько був знесилений, адже повернулися трагічні переживання, про які він стільки років намагався забути, тому в цій справі більше участі не брав. У 1981 році батько вийшов на пенсію, однак оскільки його знання в галузі проектування об'єктів очищення стоків були дуже цінними, ще деякий час отримував від свого колишнього шефа завдання. Батько мав спокійне життя, цілком віддаючись своїм зацікавленням. Батько помер 5 січня 1990 року після багатомісячної хвороби на рак легень. Правильний діагноз поставили запізно. Мама померла через три місяці.

* * *

Я не знала, що батько був євреєм, – ніхто не знав, навіть найближчі родичі, у тому числі моя бабуся. Можна дискутувати, добре це чи погано. Напевно, нас, дітей, це вберегло від почуття сорому і злосливих причіпок. Вислів «ти жид» вживали в Польщі як образу. Напевно, тому батько ніколи не розповідав про своє дитинство і місцевість, у якій виховався. Можливо, це було дуже боляче?

Лише під час процесу Ментена батько почав трохи розповідати про те, що він пережив. Часом тільки маленькі фрагменти, часом значно більші – як, наприклад, у цій книжці. З цих уривчастих фрагментів інформації не вдається повністю відтворити його біографію. Не знаємо, яким було його дитинство, що він пережив на шляху до Варшави, після того,

як залишив рідне містечко, як він свідчив проти Ментена в 1950-х роках.

Дуже лаконічна біографія мого батька не висвітлює те, якою він був Людиною. Хотіла би сказати про нього декілька слів, хоча не знаю, чи зможу – так мало його знаю...

Батько був дуже вимогливий – багато вимагав від інших, але ще більше від себе. Був дуже талановитий і працьовитий. Не було нічого, що він не міг досягнути, якщо чогось не знав, то розпитував або читав. Нові невідомі завдання були для нього не перешкодою, а викликом. Був дуже енергійний і швидкий, як у розумінні проблеми, так і під час виконання того, за що брався.

Батько не належав до велемовних людей, не говорив про свої почуття і не показував емоцій. А може, боявся почуттів після того, як став свідком смерті всіх своїх близьких? Оскільки пам'ятаю один момент, коли я зрозуміла, що батько мав дуже глибокі почуття. То було прощання на пероні, коли залишав Польщу, – по його щоці скотилася одна сльоза. До сьогодні я її бачу.

Батько був незвичайною людиною, і все його життя гідне подиву. Хотіла би, щоб трагічні моменти його життя не померли разом з ним, а були осмислені наступними поколіннями.

*Марія Гауптман
(Божена Мірська)*

Мікаель Гаутман

ДІМ НА ПАГОРБІ

Мої уявлення про війну базувалися на розповідях батьків про Першу світову, які я чув у дитинстві. В той час ми жили в службовій квартирі, в домі, який через кілька років відіграє трагічну роль у нашому житті. В ньому дружньо мешкали три родини, ввечері, у вільний час сусіди зустрічалися в одній із квартир і спілкувалися. Нас, молодих хлопців, найбільше цікавили розповіді батьків про воєнні часи. Були згадки і про більш-менш страшні пригоди, що нас найбільше цікавило. Не бракувало також гумористичних акцентів. У стилі бравого солдата Швейка^{*}. Тоді мені не спадало на думку, що наступна війна так сильно відрізнятиметься від попередньої, що вона не народить жодних Швейків і що не лише я, котрий мав піти на фронт, а й усі інші з великої родини – жінки, старі й діти – стануть трагічними жертвами війни.

Дім на пагорбі, в якому минуло моє дитинство, також мав свою, і неабияку, історію. До кінця Першої світової війни він був однією із сезонних резиденцій князів Любомирських^{**} – тих самих, які володіли величезними землями, що простя-

^{*} Йозеф Швейк – головний персонаж сатиричних творів чеського письменника Ярослава Гашека, зокрема, роману «Пригоди бравого вояка Швейка». Тут і далі прим. ред.

^{**} Любомирські – польський князівський рід, початки якого виводять з X ст. Представники роду володіли великими маєтностями в долині річки Стрий, у тому числі Східницею.

галися вздовж ріки Стрий, у тому числі маєтком у Сопіті, навпроти Підгородців*.

За часів княжни Любомирської**, спадкоємиці цієї магнатської родини, розміри володінь почали поступово зменшуватися через поділ на частини і продаж на аукціонах. Нафтова спілка Урича викупила лісову ділянку разом із прилеглою нерухомістю. Сусідні ліси, які тяглися у бік села Урича, викупив угорський підприємець Імре Пірнізер, а в середині 1920-х років маєток у Сопіті задешево придбав молодий підданий Голландії Пітер Ніколаас Ментен***, котрий прибув до Польщі в пошуках прибутку та фінансових пригод.

Сопітський маєток і дім на пагорбі вийшли з одного гнізда й мали спільну історію. До наших дитячих вух постійно доходив загадковий шепіт про те, що в цьому домі живуть духи княжої родини. Наша розбурхана фантазія часом доносила до нас таємничі голоси з того світу, а дехто навіть бачив зникомі постаті в білому або тіні повішених, які гоїдались на мотузках. У цьому всьому була певна таємничість, властива кожному дитинству, що разом з іншими переживаннями дитячих і юнацьких років зробила цей будинок незабутнім, глибоко вкарбованим у пам'ять і почуття на подальші роки життя. Мав значення і той факт, що цей дім став останнім життєвим пристановищем для його мешканців, а також євреїв, які жили довкола.

У будинку була одна пуста квартира, з якої виїхала родина наших багаторічних сусідів Нордліхтів****. Власне, цю квартиру використовували як збірний пункт приречених. Це були одні з перших жертв під час масового знищення народу. Тоді ще нічого не чули про табори знищення або фабрики смерті. Ще не пливли по небу дими з труб крематоріїв,

* Нині села Сопіт і Підгородці Сколівського району Львівської області.

** Йдеться про княгиню Марію Любомирську, уроджену Браніцьку (1873–1934) – дружину князя Здіслава Любомирського.

*** Пітер Ніколаас Ментен (1899–1987) – нідерландський підприємець, колекціонер творів мистецтва і військовий злочинець. Детальніше про нього йтиметься в наступних розділах.

**** Нордліхти – єврейська родина з Урича, сусіди Гауптманів.

ще циклон* не вражав дихальних шляхів мільйонів людей, ще ніхто не передчував остаточної долі народу обраного – обраного не Богом, а внаслідок втілення нацистської доктрини расової чистоти. Людей, що жили в різних селах, розкиданих серед гірських масивів Карпат, заскочили зненацька перші акції тотального знищення. Потрясіння було повним, бо ніхто не припускав, що таким буде шлях реалізації злочинної програми. Ці люди були дуже простими і провінційними, аби зрозуміти таємниці великої світової політики. Розуміли тільки, що вони мусять якось заплатити за той випадок, що вони народилися з благословення іншої віри і дотримувалися дещо інших народних традицій. Але вони не знали ціни, яку мали заплатити за ці гріхи. Знищення їх тривало тільки декілька тижнів, а почалося одразу після того, як цю територію залишив Радянський Союз улітку 1941 року.

Ці акції не були випадкові, але вони ще не належали до програми так званого повного вирішення єврейського питання. Невеликі групи есесівців лютували в околицях селищ, віддалених від великих міст і стратегічних пунктів, і тісно співпрацювали з напівдикими бандами українських націоналістів. Злочини чинились, певно, безкарно, оскільки йшлося про народ, уже позбавлений усіх людських прав.

Важко логічно пояснити той поспіх, те систематичне і ґрунтовне знищення села за селом, хутора за хутором. Всюди ті самі методи, разюча схожість виконавців і технічних засобів убивства. В кожному випадку з'являлися озброєні українські орди, а потім три есесівці у відкритому військовому автомобілі.

Розгляд пізніших випадків засвідчив, що єврейський народ і так був приречений на знищення. Важко було чітко відповісти, чому так рано почалася різанина в нашому краї – майже на другий день після появи окупантів у цих місцях. Це був період початку вирішальних бойових дій гітлерівських

* Йдеться про хімічну речовину «Циклон Б», яка використовувалась як засіб для масових убивств у деяких нацистських концтаборах, починаючи з осені 1941 р.

військ, коли будь-яка робоча сила в тилу на вагу золота, а надто безкоштовна, невільничча сила. Тим людям не треба було видавати їжу. Вони жили за власні кошти, зі скромних плодів землі. Не займалися жодною диверсійною діяльністю, жили тихо на відлюдді. Була невелика ймовірність, що їх просто не залишиться до кінцевого етапу тотальної ліквідації, бо вони мешкали на замкнутій мисливській території, а сумнозвісний німецький порядок і географічне положення цієї території гарантували збереження майже кожного приреченого до реалізації кінцевого моменту програми.

Що могло за цим ховатися? Тепер, коли минуло вже понад тридцять років, коли кінцевий результат нам відомий, це запитання може видатися безпредметним і навіть абсурдним. Однак саме тепер подробиці злочину, який стався тридцять шість років тому в цьому маленькому карпатському закутку, випадково вийшли на денне світло. З огляду на резонансний процес голландського мільйонера, необхідно буде повернутися в пам'яті до тих років і спробувати дати відповідь на багато запитань, поставлених сьогодні.

Це нелегке завдання, адже, як завжди в таких випадках, є різні версії залежно від того, як ми дивимося на цю справу. Всі скидають вину на інших. Українці звинувачують німців і кажуть, що все вчинене в цих селах було справою рук гітлерівців, їхнім замислом і виконанням. Співучасть тогочасної української міліції полягала, згідно з їхньою версією, лише у сліпому виконанні наказів, без розуміння мети і результатів цієї співучасті.

Ментен, якого підозрювали і засудили за безпосередню участь і керівництво езекуціями, різними способами ненав'язливо намагається скерувати увагу зацікавлених осіб на Схід, хоче тим самим вказати на виконавця вбивств, не називаючи його ім'я.

Колишні функціонери СС, які нині перебувають на волі, а під час війни працювали в тих краях, перекладають усю відповідальність на українське населення, позаяк на початку

окупації цих земель віддали СС і гестапо нібито ще не займалися єврейськими справами. Вони знали про розправи українських банд над єврейським населенням, проводили розслідування і шукали винних. У цих словах є частина правди, і водночас частина відповіді на поставлене запитання.

Ліквідація на самому початку окупації майже всього єврейського населення підкарпатських сіл у Турківському, Стрийському і Сколівському районах не входила до загального плану гітлерівської адміністрації з вирішення єврейського питання. Його реалізація розпочалася лише приблизно через півтора року. Хтось випередив розвиток подій на свій розсуд або напівофіційно за приватної підтримки якогось локального можновладця.

У жодному випадку це не могли бути тільки українці. Очевидно, що вони брали участь у злочинах, однак є неправдою, що вони діяли, не знаючи мети і результатів. Без сумніву, багато з них були темними і примітивними, але не в тих випадках, коли йшлося про знищення євреїв. Давня і традиційна расова ненависть призвела до того, що з двох головних пунктів програми, обіцяних німцями, а саме прокламування незалежної України і ліквідація євреїв, на першому місці була ліквідація євреїв. Накази виконували охоче і з ентузіазмом, тому страшні езекуції стали урочистими видовищами, не лише для безпосередніх учасників, а й для «публіки», серед якої не бракувало жінок і дітей.

Самі вони, однак, могли напасти і як таємні вбивці, замордувати кілька чи кільканадцять осіб, або домагатися від окупаційної влади дозволу помститися справжнім чи вигаданим противникам. Для систематичних акцій вони не були відповідно споряджені й організовані. Не мали відповідного авторитету, необхідного озброєння і транспортних засобів. Тому найбільше, що вони за нагоди просили у влади, це прибрати з окремих сіл єврейські родини, котрі там мешкали.

Така нагода випала в Підгородцях через кілька днів після відступу радянських військ. Троє есесівців приїхали військово-

вим автомобілем типу VW, сконтактували з наспіх створеною українською міліцією, і вже наступного дня над могилою, викопаною для перших жертв, пролунали постріли. Поява трьох «справжніх» представників влади в мундирах, озброєних до зубів сучасною автоматичною зброєю, на автомобілі, і що найважливіше, які не приховували справжньої мети приїзду, для місцевих бандитів, знуджених бездіяльністю, була даром небес. Пішли петиції про повторення цих «добročинних» акцій у сусідніх селах, і вже за два місяці справа увінчалася повним успіхом. У горах і лісах стихла єврейська мова, земля сховала в собі тисячі людських тіл, спустили сотні помешкань, залишився реманент, земля – можна було очікувати нової кращої ери. Яке ж жорстоке розчарування чекало на цих одурманених людей у недалекому майбутньому...

З останніх свідчень колишніх функціонерів гестапо, які базувалися в цих районах, можна зробити висновок, що офіційна гітлерівська влада нічого не знала про цих трьох згаданих есесівців. Не знала або удавала, що не знає. Але неправда, що хтось коли-небудь переслідував бандитську українську міліцію за участь у масових убивствах єврейського населення. Офіційній владі ці акції були вигідні. Були також версії, підтвержені згодом судовим вироком, що бандитів, схоплених за пограбування знищених єврейських родин, судили лише за пограбування, позаяк цей злочин не може мати місця в «правовій» державі.

До вступу у війну Сполучених Штатів офіційно не були оприлюднені плани тотального знищення єврейського народу в Європі, однак усі керівники, які належали до вузького кола нацистської партії, знали про ці плани від початку війни. Проекти так званих фабрик смерті й таборів знищення не з'явилися швидко. Їхня організація вимагала точних тактичних розробок і підготування місця перебування «сировини». Треба було також зібрати розпорошені частини в центральних пунктах, які мали залізничні станції і депо, транспорт до фабрик, де мав відбуватися відомий нам про-

цес знищення. Починаючи з 1942 року були організовані гетто, до яких переселяли єврейське населення з найближчих околиць, – звідси подальша дорога не становила вже великих труднощів.

Однак зібрати людей із сіл Турківського, Стрийського та Сколівського повітів – це була велика проблема і чималі кошти. Сучасному мешканцеві будь-якого європейського села складно уявити географічне розташування тих поселень. До найближчих залізничних станцій часом було понад 100 кілометрів, бракувало доріг із твердим покриттям, а під'їзд до багатьох сіл автомобільним транспортом був таким важким, що не могло бути і мови про організацію контрольованого перевезення населення. Навколишні гори і непрохідні ліси створювали – особливо для молодих – умови для втечі й переховування в околицях.

За таких обставин раптове вбивство на місці було єдиною можливою формою реалізації тотальної ліквідації. Особливо на початковому етапі, поки ще ніхто не встиг зорієнтуватися в намірах і зрозуміти, яка доля чекає на жертв. Таку роботу треба було також виконати тихо, без розголосу і невеличким колом виконавців. Охочих виконати таке завдання, напевно, зустрічали з тихим задоволенням, а надання засобу пересування і двох помічників, які діставали можливість уникнути фронтових небезпек, було звичайною формальністю.

Отож, хвацька трійка вирушила на завоювання малого світу, заздалегідь знаючи, що там – далеко в завжди забутих Богом і людьми місцях – знайдуть охочих помічників для будь-якої брудної роботи, що їм не загрожує жоден, навіть найменший опір, немає жодного ризику для них або виконання їхнього завдання. Вони їхали вбивати людей, яких, переважно, не знали, знали лише, що ті люди або їхні предки сповідували іншу віру. Але ж це не була релігійна війна, і виконавці не хрестилися перед різаниною.

Ці злочини залишилися немовби осторонь від усіх значних і всім відомих подій. У ті часи ходили навіть чутки, що

це була перевірка реакції світової спільноти перед початком основного процесу знищення. Хоча ця концепція є, найпевніше, сумнівною, бо світ про ці злочини нічого не знав і ще довго після закінчення війни не мав дізнатися. Мав статися якийсь випадок, щоб ці події хоча б частково відкрилися, і то тільки для однієї людини і кількох із десятків сіл.

З плином часу поступово зникають також могили – сліди злочину. Вони вже позаростали бур'яном або молодим лісом, і лише в безлюдних місцях земля ховає в собі людські залишки, заржавілі металеві предмети особистого вжитку, пляшки із сосками і дитячі іграшки. Вже ніколи найближчі родичі не вшанують пам'яті замордованих, поклавши квіти і запаливши свічки на їхніх могилах. Їх забудуть, як і всіх інших, котрі марно віддали свої життя.

Згодом мільйони жертв відтіснили в тінь тисячі місцевих загиблих. Однак думка, що вони і так належали до народу, приреченого на знищення, не може в жодному випадку зменшити провини перших убивць на самому початку окупації. Велика кількість таких військових «героїв» вже уникла відповідальності й покарання. Коли хтось із них, з необережності, вирине на поверхню, піде розмова про військового злочинця з далекого минулого, і відповідно до рангу «нещасливу» справу розслідуватимуть більш-менш формально. Вже саме вживання сьогодні поняття «військовий злочинець», після стількох років, зменшує тяжкість злочину. Він потрапляє до категорії так званих сезонних злочинців – злочинців, які діють тільки під час війни. Дуже важко повірити, що в одній і тій самій людині можуть бути дві такі різні риси характеру: диявол військовий і ангел миру. В «героеві» злочинної категорії завжди жевріє зародок злочину: перед війною, під час війни і після її закінчення. Тільки вивільнення інстинкту настає у відповідний момент – під час панування безправ'я і за умов безкарності. І ніколи не відомо, коли все може повторитися ще раз!

ЗАБУТІ БОГОМ І ЛЮДЬМИ

Територією Східного Прикарпаття війна 1939 року протекла швидко і майже непомітно. Якби не наказ спеціалістам і чоловікам, які підлягали призову до війська, залишити територію нафтових родовищ – їх переміщували на південний схід, – ніхто б не знав, що таке війна. Не падали бомби, ніхто не збирався обороняти ті землі й нікому не треба було їх завойовувати. Напевно, так було завжди, бо навіть старі люди, згадуючи Першу світову війну, розповідали, що одні пішли, а інші прийшли. Тим разом тріумфальний загарбник ще не прийшов. Він затримався на кілька десятків кілометрів західніше. До нас прийшла зі сходу Червона армія*, тому справжня війна точилася дуже далеко. Таким чином нам вдалося уникнути тої страшної війни, і так минуло півтора року.

Тут мова піде про маленький шматочок Східного Прикарпаття, однак тутешню ситуацію можна з великою ймовірністю порівнювати з рештою території цього краю. Місцевість тут вкрита горами і пагорбами, дуже красива, повна лісів, рік і потоків, однак водночас відстала в розвитку, важкодоступна і загалом злиденна. В ті часи ці території називали країною, забутою Богом і людьми.

* Повна офіційна назва на час описуваних подій – Робітничо-селянська Червона армія.

Ареною описаних тут подій були Дрогобицький повіт, який належав до Львівського воєводства, і Стрийський повіт Станіславського воєводства. Залізнична колія в Дрогобицькому повіті доходила тільки до Борислава, останньою залізничною станцією в Стрийському повіті було місто Стрий. Якщо йти далі на полудневий схід від Борислава, ми дістанемося малого містечка нафтовиків Східниця, а далі за чотири кілометри від нього – поселення нафтовиків Урич. Це останнє розташоване на території нафтового родовища, хоча і невелике, глибоко затиснуте між Карпатськими масивами, і взагалі маловідоме, однак виконувало досить цікаву географічну роль. Поселення і нафтову копальню розділяв невеликий ручай, який був кордоном двох воєводств – Львівського і Станіславського, кордоном двох повітів – Дрогобицького і Стрийського, кордоном двох гмін* – Східницької і Урицької, а також, що має важливе значення, кордоном наших володінь.

Це було нетипове поселення, з незвичною забудовою, сховане за пагорбами, лісами і нафтовими вежами. Чотири приватні будинки стояли доволі близько один від одного біля перехрестя вибоїстих, посипаних щебенем доріг, які вели до Східниці, Перепростині**, українського Урича і далі до Підгородців, відділених рікою Стрий від села Сопіт. Решта житлових будинків, у яких мешкали переважно багатодітні родини, належали нафтовій копальні. Їх називали касарнями***. У двокімнатних примітивних квартирах проживали багатодітні родини робітників нафтових веж. Роботи для всіх не вистачало, і часто одна особа годувала всю сім'ю. Великою допомогою для родинного бюджету була обробка земельних ділянок на території нафтової копальні або вирощування свійської худоби та птиці.

* Гміна – адміністративна одиниця в міжвоєнній Польщі, яка зазвичай охоплювала кілька сільських населених пунктів.

** Нині село Перепростиня Дрогобицького району Львівської області.

*** Касарня – казарма. Тут – назва робітничого бараку.

Найбільшим постачальником робочої сили для нафтових копалень були навколишні села, в яких мешкали переважно українці. Українці зазвичай не жили в квартирах, які належали копальні. Вони мали власну землю, господарство і прості будинки, які називали хатами. До нафтових копалень в Уричі приходили на змінну роботу, на ніч поверталися до своїх осель. У поселенні мешкала інша категорія селян – так звані люди без землі. Люди, які мали тільки руки і хотіли працювати. Їх копальні мали забезпечити якимсь житлом. Із приблизно 55 родин, які мешкали в касарнях, було 37 єврейських, 16 польських і 2 українські сім'ї. Всіх мешканців поселення єднала тяжка доля, спільна праця й боротьба за існування, спільні інтереси і заняття – як під час праці, так і під час відпочинку. Серед них здебільшого панували добросусідські стосунки, життя минало спокійно і безконфліктно.

Довкола поселення нафтовиків на схилах гір або в долинах, переважно вздовж потоків і річок розкинулися села, в яких жили здебільшого українці. Збудовані просто, з'єднані між собою звичайними вибоїстими дорогами, роль яких часто виконували висохлі річища. Туди не доходила залізниця, там не було електроенергії, життя немовби зупинилося ще 100 років тому. Люди переважно були неписьменні, ще багато років після Першої світової війни називали себе русинами*. Попри великі зміни, які сталися в Європі після війни, в багатьох хатах можна було побачити портрети австро-угорського імператора Франца-Йосипа I. Можна було зустріти людей, які досі вірили в те, що ера великої імперії, яку згадували з тужливою сльозою на очах, ще триває. Слова «Україна» і «українець» вживали лише у великих населених пунктах і містах, де спочатку несміливо, але відтак із більшою силою почало пробуджуватись почуття національної належності й прагнення власної незалежної

* Після Першої світової війни «русини» як самоназву місцевого українського населення вживали дедалі рідше.

держави. Ситуація не була легкою. Народ (а це були переважно відсталі селяни, несвідомі політично, котрі проживали на території трьох держав із різними суспільно-політичними системами) визнавав будь-яку державу, що забезпечувала йому щоденний хліб. Таких людей зі скромними потребами легко було зацікавити різними привабливими обіцянками.

Інакшою була ситуація в середніх і великих містах, де вищий рівень життя зумовлював вищі вимоги людей. Там українське населення намагалося йти в ногу з представниками інших національностей, там також розвивався просвітницький рух, особливо серед молоді. Готували кузні, які мали за сприятливих обставин викувати майбутню Україну.

Таку можливість історія надала трохи раніше, коли після війни розпалися імперії. В той час групи, які гуртувалися довкола самозваного керівництва, схопилися за зброю, щоби задекларувати свою участь у майбутньому поділі Європи. Їхня політично-військова діяльність не вселила довіри в тих, хто вирішував долю майбутньої Європи. Ці групи діяли самостійно, хаотично позначаючи свій шлях кров'ю і вогнем. Силу було використано необдуманно, не там, де жевріла надія здобути незалежність. Зброю обернули передусім проти неозброєного єврейського і польського населення для пограбування, знищення і вияву расової ненависті. Ще багато років після війни можна було почути від розважливіших українців: *«Україна народилася у крові – й одразу в ній втопилася»*. Чергова нагода трапилася через кільканадцять років після закінчення Першої світової війни. Із заходу лунали голоси, які пророкували нову еру і новий поділ Європи. Їхній тон і зміст збігалися з ідеями активної частини українського суспільства, вони були співзвучні гаслам українського націоналізму, що знову пробуджувався. Водночас досвід минулого нагадував, що реалізація намірів неможлива без зовнішньої підтримки. В цьому напрямі було спрямовано зусилля, ще задовго до війни.

З обох боків польського кордону тривала ґрунтовна підготовка до остаточного вирішення єврейського питання, хоча й у різних умовах і різного масштабу. Тут було легко завербувати молодь, яку витіснили з багатодітних родин, з обмеженого ареалу убогої землі. Тим несвідомим масам було ще неможливо розтаумачити складні ідеологічні ідеї, їм вистачало обіцянки здобичі. Для небагатьох посвячених будь-який шлях, що вів до мети, був добрий. Цю ситуацію вдало використали незабаром військові володарі Європи.

ПРИЙШЛИ

Настав перший день літа 1941 року. В забутих Богом і людьми землях тривало спокійне життя. Відгомін війни долітав здалека з радіо, преси й від окремих інформаторів, здебільшого тих, яким вдалося втекти із західних земель Польщі, окупованих гітлерівцями півтора року тому. Ситуація на заході вочевидь не була простою, але й не була трагічною. Окупант ще не розкрив усього програмного віяла. Можна було, звісно, зробити висновки, що мало статися... Однак фактично в це вірило дуже мало людей, а місцева влада і засоби масової інформації говорили про що завгодно, тільки не про війну. Тому поява на горизонті вранці 22 червня 1941 року літаків із чорними хрестами викликала велике здивування, і не тільки серед місцевих мешканців.

За кілька годин надійшла лиховісна звістка з іншого боку, з вуст самого фюрера. Він повідомив світ у радіопроводі, як завжди, пафосній, про черговий тотальний напад на останній бастион Європи – Радянський Союз. План «Барбаросса»^{*} став реальністю. Майже одразу почалася підготовка до евакуації, насамперед радянських родин^{**}. Усі доступні й придатні транспортні засоби були наготові. Через неповні дві

^{*} План «Барбаросса» – кодова назва плану блискавичної війни Третього району проти СРСР, остаточно затвердженого 18 грудня 1940 р.

^{**} Йдеться про родини тих, хто був присланий для проведення радянізації Західної України у 1939–1941 роках.

доби рушили перші колони в східному напрямку. Хто з місцевого населення мав можливість і хотів – міг також податися на схід. Останніми залишали цей край військові підрозділи. Менше ніж за тиждень після початку війни евакуацію було закінчено.

Радянські засоби інформації оголосили про порушення пакту про ненапад і утримання від агресії*... З багатьох виступів випливало, що Радянський Союз ніколи не вірив у тривалість і правдивість цього пакту і що вже давно розроблено тактичний план на випадок подібних ситуацій. Цей план не передбачав оборони земель, що лежали на захід від старої лінії польсько-радянського кордону, він передбачав тільки затримку гітлерівських військ з метою забезпечення евакуації. Розвиток подій значною мірою підтвердив наведені вище висновки. Оборона земель, на яких переважно мешкали люди, які підтримували завойовників, вочевидь, не мала сенсу.

І знову мешканці нафтових родовищ не відчували наслідків справжньої війни. Про нас і цього разу забули. Головний удар гітлерівських військ було спрямовано через Львів на Поділля – Волинь і з півдня на Словаччину. Фронт був віддалений від нас приблизно на 100 кілометрів на північ і на південь. Було створено так званий котел, в якому опинилися наші землі. В найближчих околицях не було жодних сутичок або бомбардувань. Одні пішли, а на інших чекали – кожна національна група на свій лад.

Німці з'явилися у Східниці, віддаленій на 4 кілометри від Урича, вже 1 липня. Це був авангардний мотоциклетний загін, який проїхав головною вулицею цього малого містечка. Солдатів з ентузіазмом вітало квітами українське населення. Німці ненадовго зайшли до ради гміни, де незабаром сформували новий склад, після чого повернулися до Борислава, що розташований за 15 кілометрів.

* Ідеться про «Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом» від 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві головою Ради народних комісарів СРСР Вячеславом Молотовим та міністром закордонних справ Третього райху Йоахімом фон Ріббентропом. Більш відомий під назвою «Пакт Молотова – Ріббентропа».

Таким чином владу у Східниці отримала українська рада зі своїм збройним підрозділом – міліцією. Ця міліція з'явилася зненацька, як з-під землі. Озброєна звичайними карабінами, по-різному одягнена, з пов'язками в національних кольорах на рукавах*. Було серед них багато немісцевих, котрі недавно вийшли на волю крізь відкриті брами в'язниць**. Доли людей були відтепер у їхніх руках.

Над будинком гміни у Східниці розвивалися прапори в національних барвах України. Українське населення, вже давно підготовлене гітлерівською пропагандою, яку щовечора транслювали з Вроцлава, вірило, що нарешті прийшов час здійснення її прагнень до незалежності. Було майстерно зіграно на найчутливіших струнах українського націоналізму. Їм обіцяли створення на руїнах Європи Великої України, навіки пов'язаної з тисячолітнім райхом. Німці закликали народ до консолідації, до диверсій, нагадували про спільні цілі, вказували на спільних ворогів. Попри те, що до цих обіцянок гітлерівці ніколи не ставилися серйозно, а також, на превеликий жаль їхніх союзників, не втілили їх у життя, на той час вони здобули собі вірних і сліпо відданих помічників.

Люди інших національностей, які мешкали на цих територіях, – поляки і євреї, напружено чекали на розвиток подій. Одні – занепокоєні, інші – з острахом. І це може видатися дивним, що боялися не німців, а українців.

Східниця, Урич і їхні околиці з нетерпінням чекали розташування там окупаційної влади. Вони вірили, що запанує порядок, який відповідає організації сучасної європейської

* Українська народна міліція (УНМ) – формування з поліцейськими функціями, яке з перших днів нацистської окупації створювали українські активісти, в тому числі члени раніше єдиної Організації Українських Націоналістів (ОУН), що у 1940 р. розкололась на дві окремі структури на чолі з вождем Андрієм Мельником та провідником Степаном Бандерою – ОУН(м) і ОУН(б) відповідно. Переважно за знак розрізнення слугувала жовто-синя або біла нарукавна пов'язка. Вже із серпня 1941 року почався процес переформування УНМ в українську допоміжну поліцію, напряму підконтрольну німецьким охоронній та порядковій поліціям.

** Мова йде про осіб, які були звільнені або зуміли втекти з в'язниць НКВС після початку війни між Третім райхом та СРСР. Відомо, що в Дрогобичі, найближчому до Східниці місті, співробітники НКВС розстріляли близько 300 в'язнів.

держави. «Порядок» справді був швидко впроваджено, але як по-різному його сприймали дві сторони...

Українські націоналісти тоді ще не знали, в чому полягає вирішення так званого єврейського питання. Однак були певні, що єврейське населення не матиме прав, скрізь можна буде вчиняти погроми, грабувати майно, буде нагода помститися, врешті-решт, цих людей, приречених на ізоляцію, можна буде замінити в усіх підрозділах господарського життя. Упевненість у такому розвитку подій поділяло також єврейське населення. Перспективу повного знищення взагалі не брали до уваги.

Складаючи прогнози на похмуре майбутнє, спиралися на ситуацію в передвоєнному Третьому райху. Було відомо про концентраційні табори, гетто, про переслідування єврейської та неєврейської інтелігенції, про бойкоти, знищення майна, виселення, арешти тощо. Люди погоджувалися з такою воєнною долею, погоджувалися з думкою про втрату праці, прав і людської гідності. Приймали це з покірною, типовою для безборонних людей, які можуть розраховувати тільки на власні сили і власну долю. Тільки нехай уже станеться те, що має статися.

Тим часом у віддалених районах Прикарпаття з тремтінням спостерігали за діями місцевої української влади. Над головами єврейського населення зависла зловорожа, озброєна рука, готова вдарити кожної хвилини. На багато кілометрів довкола не було представників окупаційної влади. Думки єврейського населення, яке перебувало серед моря українців, були лише про одне: як уберегтися від таємних убивств і грабунків, як пережити цей тяжкий період. Певна річ, роботи не було, і не тому, що євреїв не пускали на попередні місця праці, просто нафтові копальні ще не працювали на повну потужність після відступу радянських військ. Усі, однак, наївно розраховували на будь-яку роботу, гадаючи, що під час таких величезних збройних сутичок окупант потребуватиме робочої сили.

Табори, гетто й інші немислимі засоби ізоляції здавалися дуже далекими. Почнуть спочатку з великих міст і поки дійдуть до цих далеких, занедбаних і важкодоступних околиць – уже й війна закінчиться.... В такі часи зникають альтруїстичні почуття, і, на жаль, це гірка правда, що людей не турбують далекі від них нещастя. Це явище добре охарактеризував польський поет Станіслав Виспянський^{*}: «Нехай війна на цілім світі, аби наше село було тихим і спокійним».

^{*} Станіслав Виспянський (1869–1907) – польський поет, драматург і художник. Автор цитує драму «Веселе» (1901 рік). В оригіналі: «Нехай війна на цілім світі, аби польське село було тихим, аби польське село було спокійним».

ПОГРОМ

Погром, за визначенням, – це дикі, неорганізовані, спричинені масовим психозом бандитські напади на неозброєних людей з метою сліпого вбивства, насилля, грабунку і знищення. Вони проходили або без відома, або за тихої згоди офіційної влади, яка дивилася на ці випадки крізь пальці і втручалася лише тоді, коли доходила висновку, що цього разу результат є достатнім. Погром у Східниці був не такий. Він був підготовлений, детально відпрацьований і проведений через офіційну «владу», яку було створено для дотримання порядку і безпеки мешканців. Погром вибухнув у найменш очікуваний момент, коли всі зітхнули з полегшенням, почувши звістку про прихід окупаційних військ. Була надія, що після періоду безвладдя почнеться період порівняної стабільності.

Уже наступного дня після появи першого німецького підрозділу до Східниці почали стягуватися групи українців, озброєні карабінами. Вночі пролунали перші постріли, почалися розправи. Декількох чоловіків застрелили в ліжках або на вулиці. Ніхто з мешканців цієї ночі вже не спав.

Настав довгоочікуваний день, ясний, сонячний – 3 липня 1941 року. Багато з нас думали, що на цьому все скінчиться, і повернулись, хоча й занепокоєні, до звичайних занять. Однак уже після восьмої години ми знову почули постріли.

Почався справжній погром. Дуже тяжко було втекти або сховатися. Містечко було щільно забудоване, з трьох боків оточене господарствами українців, з четвертої – нафтовими копальнями, на яких працювали переважно українці.

Очевидно, не всі українці погоджувалися з такими методами розплати, і не всі брали участь у цих акціях. Можливо, серед них були люди, готові допомогти переслідуваним, однак у хаосі й масовому психозі вбивства паралізуються всі людські рухи. Швидко з'ясувалося, що це не спонтанний і не наспіх реалізований погром. Ішлося про знищення єврейської інтелігенції і про можливість поквитатися за минуле.

Витягали з будинків чоловіків, яких визначали заздалегідь, збирали їх у будинку гміни, де так звана рада старійшин^{*} виносила остаточний вирок, після чого засуджених, групами по декілька осіб, вели до двох місць страти і розстрілювали. Тіл не ховали, це мали зробити згодом єврейські жінки.

На місці страти розігрувались жахливі сцени. За розстрілом із цікавістю і неприхованою радістю спостерігала велика кількість українців, дорослих і дітей. Вони не забарилися подивитися на таке «забавне» видовище, боячись, що в майбутньому воно може не повторитися. Одразу після того, як ще теплі тіла складали у штабель, на них кидалася дика зграя із заздалегідь узятими інструментами, – виривали золоті зуби, стягували з пальців золоті обручки, збирали одяг та взуття.

Десь на узбіччі основної акції вирішували особисті стосунки, що не було заплановано організаторами погрому. Вид крові розпалив деякі гарячі голови. Щоб краще висвітлити тогочасні настрої, розповім про трагічну подію, яка безпосередньо стосувалася моєї родини. У Східниці вже багато років жила моя старша сестра Алка з чоловіком і двома ді-

^{*} Можливо, йдеться про своєрідний «суд», який мав виносити рішення щодо осіб, які начебто співпрацювали з радянським режимом у 1939–1941 роках. Діяльність таких «судів» зафіксовано і в інших місцевостях Східної Галичини, де відбувалися єврейські погроми.

тьми: 17-річним Рубеном і 14-річною Люсею. Багато років вони заробляли на життя перевезеннями, мали три запряжки коней. Одним із працівників швагра був місцевий українець, якого мій родич не лише знав з дитинства, а і вважав за близького приятеля. Він був частим гостем у їхньому домі, їв із родиною і бавився з дітьми. Потім він став співвласником швагра, і заробіток ділили порівну. З плином часу автомобілі почали витісняти кінні перевезення, тож заробітків на дві родини вже не вистачало. Швагер передав усе своє підприємство тому приятелеві, а сам почав працювати машиністом на нафтовій копальні. Через те, що коні й вози передавав безкоштовно, вони домовилися про невеликий відсоток із доходів, які швагер мав із того часу отримувати.

Все йшло згідно з неписаною домовленістю аж до того дня. Багаторічний працівник і приятель раптом відчув потребу позбутися колишнього співвласника, на випадок, якби той раптом захотів повернути коней. Прийшов до швагра, вигдавши щось, виманив його з дому, а на луці, неподалік своєї хати, зарубав сокирою. Передчуваючи недобре, Рубен пішов шукати батька. Знайшов його ще живого, в муках і агонії. Коли він побіг до струмка, по воду для батька, його там також зарубали сокирою. Вбив його той самий батьків приятель, який ще недавно бавився з ним, співав йому різних пісень.

Того дня загинули кілька десятків переважно молодих людей. Ніколи офіційно не було названо кількість загиблих. Наступні події поглинули це одне з перших масових убивств.

Я в той час працював на нафтовій копальні у Східниці. Офіційного звільнення я ще не отримав. Рано-вранці, після неспокійної ночі, я, як зазвичай, пішов до копальні. Там лояльні робітники-українці порадили мені перечекати цей день десь у лісі, позаяк щось недобре мало статися у Східниці. Разом з іншими людьми, яким також загрожувала небезпека, я подався в гори, де ми знайшли безпечне місце. Зі слів

робітників впливало, що східницька українська «влада» за згодою німців упродовж найближчої доби мала розправитися з особами, які нібито співпрацювали з радянською адміністрацією. Цю операцію пізніше назвали 24-годинною.

Упродовж дня ми чули відлуння пострілів, що розходилося широкою луною у горах довкола. Кожен залишив у долині когось близького, про якого думав і непокоївся. Може, тільки я не відчував особливого хвилювання. Родина моєї сестри не була ласим шматком для виконавців, які жадали помсти. За сестру і її дітей я не хвилювався, а швагер, чоловік уже немолодий і працьовитий, ніколи не відігравав значної ролі в суспільному або політичному житті. Не мав ворогів, жив тут від народження, його любили майже всі мешканці, незважаючи на національність і віровизнання. Решта родини, а саме дві сестри, жили в Уричі, де завжди було спокійно – навіть за часів, коли не було офіційної влади. Так було після падіння Польщі в 1939 році, так було і тепер, після відступу радянських військ. Четверта сестра з двома дітьми мешкала тоді в Дрогобичі. Тим більшим було моє потрясіння після звістки про те, що сталося. Одразу дві жертви: батько – за те, що добре ставився до приятеля, син – бо хотів урятувати батька.

Наближався вечір, і постріли потроху тихшали. В лісі панувала могильна тиша, а над долиною, яскраво освітленою промінням призахідного сонця, пасмами простягався туман. Було таке враження, ніби піднімався димок від пострілів. Ми вирішили повертатися. Кожен прагнув якнайшвидше повернутися додому, щоб довідатись про долю найближчих людей.

Не бажано було повертатися цілою групою. Краще було йти непомітно по одному, різними стежками. Я попрямував до службової квартири при копальні, де мав наміри змінити одяг, поголитися, дочекатися, коли стемніє, щоб непоміченим дістатися до Алки. Увійшовши до помешкання, за кілька хвилин я почув тяжкі кроки в головному коридорі і стукіт

у двері. Гадаючи, що то хтось із сусідів, швидко відчинив двері. Я побачив двох людей, озброєних карабінами, неохайно одягнених, із пов'язками на рукавах, з диким виразом обличчя, у стані сп'яніння, про що свідчив смердючий подих. Один із них сказав «Ходи», тобто «Пішли». Ані спроба втекти, ані спроба зав'язати розмову не мали жодного шансу на успіх.

Я пішов із ними, миттєво вирішивши якимсь чином скористатися з того, що конвоїри були нетверезими. Дуже швидко мій план зазнав невдачі. По дорозі до конвою приєднувались щораз більші групи підлітків, озброєних палками, ломами та іншим знаряддям. Прийшли до будинку гміни, вздовж стіни якого стояла група молодих людей. Серед них я помітив приятеля з роботи – архітектора, який після війни 1939 року приїхав із Кракова, тікаючи від гітлерівців. Тут він знайшов роботу, друзів і спокій, тепер разом з іншими чекав на вже відому йому долю. В найближчій кімнаті ще точились якісь розмови, долунали відголоски сварки, входили і виходили виснажені поліцаї. Судові старійшини напевно вже закінчили свою роботу – «статутна» доба скінчилась. Врешті пролунало одне слово – *«Пішли»*. Кілька вже добряче сп'янілих поліцаїв поспіхом випхали нас із будинку. На вулиці до нас приєдналась юрба, аби не пропустити, можливо, останніх пострілів цього дня.

У такі хвилини людина дивиться, але майже нічого не бачить, світ немов туманом вкритий, а може, то був туман із гір? Смерть не є страшною, якщо приходиться зненацька. Страшною є дорога до смерті. Понад двокілометрова дорога українським селом була пеклом, яке неможливо описати. Ми йшли повз зацікавлених мешканців села, які виходили з хат. Одні дивилися на нас із прихованим співчуттям, другі байдуже розмовляли між собою, треті сміхом і жестами виразно підкреслювали своє задоволення. Чи не на кожному відрізку тої дороги стояли агресивні шакали. Кидали в нас різними предметами, нечистотами, «набоїв»

не мали, тож опльовували схилені до землі обличчя приречених. Лунав сміх, вигуки «ура» і прокляття. Такий шлях триває віками, від такого шляху може позбавити тільки смерть...

На краю села дорога повертала до великого густого лісу. Між лісом і дорогою пролягла лугова смуга завширшки приблизно 10 метрів. На цьому відкритому пасі приречених виставили в ряд, обличчям до лісу. Нас було семеро або восьмеро. Я стояв передостаннім у ряду, праворуч мене – знайомий архітектор. Коли торкнувся його плечем, то відчув тремтіння. Хтось із нас тремтів... а може, обидва. За кілька метрів праворуч лежали безладно розкидані тіла, серед яких бігала зграя людей, переважно молодих, навіть малі діти, які знімали речі з мертвих. П'яні виконавці розташувалися на дорозі позаду приречених.

Перед очима, за неповних 10 метрів, у мене був ліс, уже темний на той час. Я знав його як свої п'ять пальців – майже кожне дерево, галявину, струмки і стежки. Я зрозумів, що маю останній шанс. До цього часу не було спроб втекти, однак дисципліна охоронців слабшала, бо вони й далі вживали спиртні напої. Раптом щось глухо і металево стукнуло, ми почули прокляття і непристойні слова. Штовхнув мого сусіда і прошепотів: «Тримайся мене». І побіг у бік лісу.

Мене огорнув напівморок. Якийсь час чув позаду кроки і думав, що то мій приятель. Я біг прямо в неймовірному темпі. Чув за собою слабке відлуння пострілів, потім усе стихло, і за деякий час я зауважив, що довкола темно, тихо і я залишився сам. І врятував мене ліс, який я любитиму все своє життя, – бо він у найважчий момент життя був моїм єдиним і найкращим спільником.

Зі мною не було мого приятеля. І він уже ніколи не з'явився. Він не встигав за мною і не знав лісу. Він потрапив до рук переслідувачів і загинув у страшних муках – його забили й пошматували. Як потім з'ясувалося, спроб утекти було небагато. Люди воліли загинути від кулі.

Я знайшов схованку в гущавині лісу, біля невеличкого струмка. Було так тихо і далеко від поселень, що я міг дозволити собі поспати. Страх або паралізує, або збуджує. В останньому випадку з'являються приховані сили, які після досягнення рівноваги спадають. Так, власне, було зі мною. Зранку я сидів, нічого не роблячи, в повній апатії і не міг прийняти жодного подальшого рішення.

Тільки під вечір я вирушив у дорогу. Я пішов в обхід, щоб наблизитися до території нафтової копальні. Я хотів побачити когось, хто б надав мені інформацію про те, що діється, бо не знав, що робити далі. Сховавшись у заростях лісу біля стежки, через деякий час я побачив гідного довіри знайомого, який ішов до копальні. Коли я вийшов з кущів, він трохи не вклякнув з переляку. Він привітав мене дуже сердечно, що в такі хвилини дуже важливо. Я довідався, що з Борислава прибув німецький військовий підрозділ і розташувався в будівлі школи. З того моменту запанував спокій, життя поверталось до норми. Знайомий порадив ще один день перечекати в лісі. Обіцяв завтра вранці в умовлений час знову прийти з їжею і свіжими новинами. Так і сталося. В суботу 5 липня присмерком я бічними стежками повертався до містечка, прямуючи до будинку сестри. Було вже досить пізно, коли я постукав у двері помешкання на горищі. Довкола панувала повна тиша, було темно. З часу відступу радянських військ цілий район стояв без світла. Сестра тихо відкрила двері й мовчки впустила мене всередину, немовби чекала. Я думав, що всі сплять, але коли зайшов до кімнати, то побачив трагічну правду. Ліжка стояли пусті, тільки в одному лежала маленька Люся. Її бліде обличчя ніби подорослішало. Не пам'ятаю, про що ми розмовляли і чи взагалі розмовляли. Все було зрозуміло, і слова були не потрібні. Пам'ятаю тільки слова сестри: «Відпочивай і рушай звідси якнайдалі, я боюся за тебе».

На світанку я вирушив у дорогу через ліси й гори до Борислава, а звідти до Дрогобича. Там жили моя друга сестра

з дітьми і знайомі та друзі з років навчання. Це було місто з владою й адміністративними підрозділами, де зберігалася така-сяка організація суспільного життя.

До сестри вже дійшла страшна звістка. В Дрогобичі панувало переконання, що у Східниці вже все позаду, натомість тут ще нічого не сталося і треба сподіватися найгіршого*. Дивним і незрозумілим був той психоз. Вважали, що хвиля погромів мала прокотитися по всіх населених пунктах, у яких мешкало єврейське населення, – як нагорода для українських націоналістів за відданість. Вірили, що після того повернеться порядок і спокій. Ці думки, а також звістки про нормалізацію життя у Східниці переконали сестру, що для неї та дітей буде краще втекти від невідомого майбутнього і переїхати до родинного дому в Урич, щоб прожити решту війни подалі від небезпеки, яка чатувала у стінах великих міст. На цю ситуацію дивилися по-різному, одного рецепта від небезпеки не було. Через декілька днів сестра разом з дітьми переїхала до Урича. Туди ж перебралася зі Східниці овдовіла старша сестра з донькою. Отже, приблизно в середині липня 1941 року в Уричі зібралася вся наша родина. Знайомі допомогли мені знайти дах над головою і роботу. Грошей робота давала небагато, проте давала найважливіше в той час, а саме обід і щотижневий пайок – сахарин, цигарки і спирт. Ці товари були найкращою твердою валютою, за яку можна було дістати всі інші речі.

У Дрогобичі тривало нормальне життя. На вулицях і торгових площах можна було побачити юрби людей, які продавали і вимінювали товари, в домівках зустрічалися, щоб обмінятися думками і новинами. Virізнялися серед людей на вулиці військові в мундирах. Нововведенням були примусові роботи з упорядкування міста – для цього вранці і ввечері виводили на вулиці євреїв з лопатами і мітлами. У такій атмосфері минули липень і половина серпня 1941 року.

* Насправді ще 1 липня 1941 р. у Дрогобичі відбувся єврейський погром. Його жертвами стали, за різними даними, від 47 до 200 осіб.

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ

У суботу 23 серпня до мене прийшла одна із сестер, Пепа. Вона приїхала до Дрогобича з кількома дівчатами з Урича, щоб виміняти необхідні в господарстві речі, які неможливо було знайти в провінції. Розповідала, як вони живуть в Уричі, як усі почуваються і яка довкола панує атмосфера. Сестра була переконана, що найгірше вже позаду, з надією чекала на майбутнє. На відміну від ситуації в місті, їм не загрожує голод, позаяк вони зібрали врожай і мають запаси, а добросусідські стосунки з найближчими селами допоможуть прогородувати родину. Зауважила також, що ходять чутки про повне відновлення роботи нафтової копальні і можливості часткового забезпечення працею безробітних євреїв, котрі живуть при копальні.

Перебіг подій видавався багатообіцяльним. У ті часи нікого ні до чого не примушували. Кожен мав вирішувати за себе сам. Незважаючи на переконливі аргументи, неможливо було передбачити, де буде безпечніше. З попереднього досвіду випливало, що жінкам і дітям безпечніше в селі, а чоловікам радше в місті. Але я відчував, що сестра дуже хоче, аби я повернувся. Згадала, як бракує їм чоловічих рук, господарство постійно потребує нагляду і ремонту, особливо зараз, після довгого часу занедбання.

Мовчки зважуючи всі за і проти, я сам відчув велику тугу за родиною і домом. Дуже захотів побачити сестер і їхніх

дітей. Родинні зв'язки у нас були міцними. Як найменший я був улюбленцем у сім'ї. Ці почуття зміцнилися після смерті обох батьків у 1937 році.

Я прийняв остаточне рішення і наступного ранку в неділю, обвішаний дорогоцінною пайковою здобиччю, в товаристві дівчат вирушив додому. Атмосфера була немов під час екскурсії, ми не згадували про трагічні події і непевне майбутнє. Спілкувалися здебільшого про те, як дістати продукти, про пристосовану до нових умов кулінарну науку. Увечері ми вийшли з лісу на шлях неподалік Урича, і я, нарешті, через багато тижнів побачив мій рідний дім і милі серцю краєвиди мого дитинства. Мене зустріли тепло і доброзичливо. Дуже раділи діти, ніби я був вісником закінчення нудного і монотонного сільського життя. Вони очікували якогось оживлення, змін, руху в обійстю – чогось нового.

Наступний день, понеділок, я присвятив огляду й перевірці стану господарства, дрібному ремонту, зокрема, полагодив паркан і хвіртку. При цьому зауважив, що, справді, на городі чудовий урожай овочів і багато квітів. Довідався, як сховали коштовні речі від грабіжників, кому довірено перешовувати одяг, срібло, порцеляну і де закопано біжутерію. В домі завжди було чим зайнятись. Обмежений асортимент провіанту змушував вигадувати нові страви, сестри вдосконалювалися в кулінарії, багато часу проводили на кухні або перешивали і латали одяг.

Діти, як зазвичай, перебували переважно поза домом, проводили час у різних забавах з іншими дітьми нашого кутка. Однак навіть забави мали практичне застосування. 14-річний Ізя, який недавно приїхав із Дрогобича, будував із приятелем візок, щоби перевозити хмиз із лісу; молодша на два роки Еня приносила гриби, з гордістю зважувала їх і складала в коробки. Тільки донька найстаршої сестри зі Східниці, Люся, не була зацікавлена тими справами. Трималася завжди біля матері, немовби хотіла, за потреби, в будь-яку мить потішити її або вивести із задуми. Вона була ще

зовсім дитина, але вже перетворилася на дорослу людину, бо їй після трагедії в Східниці додалося багато років. Зворушливими були сцени тихих розмов між мамою і донькою, начебто осторонь нормального домашнього життя.

Жодних новин, жодних гарних або поганих звісток, одне слово – панував спокій, немовби знову весь світ забув про Урич. Цього разу це явище було дуже бажаним. Настав вівторок 26 серпня. Небо було чистим, лише з південного заходу насувалися хмари. Здавна мешканці Урича визначали погоду, дивлячись на південний захід: якщо на горизонті було чітко видно гори у блакитно-рожевому забарвленні, варто сподіватися на гарну погоду. Того дня вершини було видно слабо, немов крізь туман. Це був знак, що погода має змінитися. Вологе повітря свідчило про наближення грози. Втім, негода зволікала, сонце часом виходило з-за хмар, тож я з двома приятелями пішов до лісу по малину, якої того року було дуже багато. Ми далеко зайшли знайомими лісовими стежками, навколо було багато ягід і фруктових кущів.

У наступні довгі роки, коли я збирав малину, завжди згадував цих двох приятелів і той серпневий день. Можливо, на це вплинула тема розмови, яка нас поглинула. Ми, певна річ, розмовляли про недавні події. Ми активно обговорювали дієві методи захисту, на випадок непередбачуваного нападу українських банд. Ця тема мала значення, бо характеризувала тогочасні настрої, особливо серед молодих. Ніхто не передбачав іншої небезпеки, ніж напади для грабунку і таємних убивств. Ми розглядали це питання стосовно нашого поселення. Воно було нетиповим, будинки розкидані без жодного плану, деякі, як-от наш, стояли біля дороги, а решта – переважно касарні, що належали копальні, – на різних схилах, лісових полянах серед гір на великій відстані один від одного. За такого розміщення будинків і конфігурації території напасти можна було тільки на один дім, найпевніше не багатоквартирний. Таких будинків було небага-

то – дім моїх приятелів, який стояв окремо на пагорбі неподалік нашого, наш дім і ще два інші, які стояли навпроти нашого. Ми прийняли за аксіому, що напад може статися тільки вночі, бо ніхто не ризикуватиме розпочати конфлікт із розташованою у Східниці німецькою військовою частиною. Зрештою ми дійшли висновку, що найрозсудливішою тактикою в такому випадку буде попередити сусідів і різними засобами пасивної оборони стримувати натиск до приїзду представників окупаційної частини. Ми розробляли плани розміщення в наших домах сигнальних гонгів, будівництва переходів із квартири на горище, збирання різних оборонних знарядь, як-от ломи, каміння, катапульти тощо. До уваги брали також вогнепальну зброю, якою мали налякати або подати сигнал тривоги. Річ йшла передусім про те, як протриматись уночі, – ніхто з нас не розглядав можливості нападу серед білого дня, коли нападників могли впізнати. Не треба було довго чекати, щоб зрозуміти, якими наївними і навіть дитячими були ті розмови і плани.

Вечір того дня був таким теплим, що ми всі сиділи на веранді біля відкритих вікон. Прийшли найближчі сусіди, Шляйфери, що жили навпроти, родина чоловіка молодшої сестри Хелі. У світлі мерехтливих зірок точилася жвава розмова. Говорили про все, про що зазвичай говорять на таких товариських зустрічах. Ми пили чай, каву, частували вчарованими з нічого смачними речами, швагер десь у кутку навіть побренькував на гітарі, що видавалося досить специфічним, зважаючи на траур старшої сестри.

Як далеко сягає пам'ять, я згадую тільки милий і лагідний настрій того вечора. Це був останній вечір у родинному гроні. Коли розійшлися гості, ми ще деякий час сиділи й розмовляли на господарські теми. Сестри скаржилися, що під час дощу заливає веранду, через що треба виставляти посуд біля дверей із сіней до кухні, що незручно підходити до струмка, коли набираєш воду, що треба хвіртку приладнати до господарського будинку тощо.

Чи багато справ і проблем має звичайна родина в щоденному житті? Великі й малі плани втягують людину, незважаючи на ситуацію, обставини і настрої. Важко засуджувати тих, хто не усвідомлював, що діється довкола і що може статися. Чи правда, що ці всі господарські проблеми мали якесь значення і були варті тієї ночі? Коли потім багато разів я думав над цим дивним явищем, то доходив висновку, що така поведінка була логічним інстинктом самозахисту перед психічним зривом. Вона була способом самозахисту перед нещастями, безнадійністю. Це підсвідома втеча від страшної реальності до надії на майбутнє. Властиво, з такою надією ми розійшлися на відпочинок. На нас чекав черговий день, наповнений різними планами.

НЕЗАБУТНІЙ УРИЧ

Настав день 27 серпня 1941 року.

Після того, як ми провели минулу ніч у розмовах, у домі, довше ніж зазвичай, панувала тиша. Вже була майже восьма година, коли мене розбудила сестра і повідомила, що прийшов знайомий селянин із недалекої Перепростині. Я швидко одягнувся, прибрав ліжко і вийшов до гостя. Це був старий добрий знайомий моїх батьків, з яким ще дуже давно співпрацював мій батько. Селянина цікавив торговий обмін із взаємною користю: йому були потрібні різні господарчі інструменти і одяг, нам – продукти. Обмін дуже швидко було узгоджено, і для «закріплення результату» я вийняв з шапки пляшку горілки і пачку цигарок із дрогобицьких пайків, щоби погостувати гостя. При цьому я зауважив його неприхований інтерес до запасів, складених на одній із полиць шафи.

Чарка горілки і цигарка зі «справжнього тютюну» розв'язали йому язика. Коли наливав другу чарку, він уважно оглянув кімнату, нахилився до мене і ледь чутним голосом прошепотів: *«Знаєте... ви повинні звідси тікати, бо стає гаряче. Пам'ятаєте того поміщика із Сопіта, Ментеля? Він знову тут, цього разу він майор гестапо, їздить по всіх селах, де живуть євреї, і знищує їх. Вчора розстріляв*

наших у Перепростині, а перед тим у Дольхемі^{}. Для вас краще не чекати, бо кажуть, що і тут на копальні він має навести порядок».*

Ішлося про Ментена, «Ментелем» його називали українські селяни, яким важко було вимовляти іноземні прізвища. Ментена називали також просто «Петро», або «поміщик із Сопіта», а найчастіше саме «Ментель», так було легше вимовити.

Для людини, яка вже почувалася майже у безпеці, переживши один погром, ця звістка була наче грім серед ясного неба. У перші хвилини прізвище «Ментель» пролетіло повз мої вуха. Важливо було те, що в нашій околиці починалося щось недобре... Я не встиг навіть осмислити тої лиховісної звістки, коли з боку дороги, яка проходила біля фасаду будинку, почув гомін, тупіт коней і невиразні вигуки українською мовою. Ми схопилися на ноги і підбігли до вікна.

На дорозі й перед нашим домом я побачив юрбу людей, озброєних карабінами. Одягнені по-різному, з пов'язками (в національних кольорах України) на руках. Частина з них приїхала на конях, решта – прийшли пішки. Вони бігали в різні боки, кричали, жестикулювали і переключалися. Селянин, немовби здивований цим раптовим і передчасним приходом української міліції (напевно, знав, що буде), вибіг із дому не попрощавшись. У кімнатах почався рух. Сестри і діти перервали сніданок, почалася безладна біганина, лунали перелякані голоси, страх визирав із кожного кутка. Я намагався якимсь чином угамувати цю атмосферу, казав, що передусім треба довідатися, що відбувається.

Перед домом трохи спорожніло, залишилась тільки невелика група поліцаїв і декілька цивільних. Я зауважив серед них молодого чоловіка, якого знав з дитинства, – лісничого з найближчого лісу Пірнізера. Його присутність мене трохи заспокоїла й додала відваги. Я вийшов у город і, ставши біля паркану, ближче до того знайомого, тихо запитав

^{*} Нині село Довге Дрогобицького району Львівської області.

про мету цього раптового візиту. На його смертельно блідому обличчі я прочитав, що вибрав невдалий момент для розмови. Якийсь час він вагався, переступаючи з ноги на ногу. Я зрозумів, що він хотів би мені щось сказати, але боїться поцікаїв, що стояли неподалік. Тим часом вони, зайняті чимсь іншим, відійшли трохи далі. Скориставшись з їхньої неуваги, він сказав пошепки: *«Кажуть, що має бути якийсь мітинг у домі Нордліхта на пагорбі у справі реєстрації і забезпечення роботою євреїв на копальні, але то стосується тих, з тої сторони потоку^{*}, а не вас»*. Останні слова, без сумніву, стосувались кордонів повітів і гмін. Більше він нічого не міг мені сказати, а я блискавично повернувся з цією звісткою до рідних. У домі не було однієї із сестер, Пеппи, яка, за вчорашнім планом, пішла рано-вранці до Східниці.

Звістка, яку я приніс, дещо заспокоїла рідних. У ті часи будь-яка звістка, неважливо, вигадана чи правдива, логічна чи неправдоподібна, сприймалася за щирю правду. Кожен хотів чимсь утішитись хоча б на хвилину. Ми зітхнули з полегшенням. Підтверджуючи правдивість інформації, отриманої від мого знайомого, наймолодша моя сестра Хеля сказала, що бачила якихось людей, котрі йшли з касарні урицького нафтового товариства. З нашої, так званої східницької, сторони нікого не викликали і не чіпали.

Однак ситуація змінювалася блискавично. Щоразу прибігав хтось із сусідів із новими звістками, а порівняний спокій перед домом перемінявся на гамір, біганину і викрики.

Я снідав, коли раптом до голосів і вигуків, що лунали з того боку потоку, додалися відголоски пострілів. Вони долинали здалека і відбивалися понурою луною від гір, однак їх чути було всередині помешкання. Ці постріли привернули нашу увагу, і хоча в домі запанувала глибока тиша, всі, напевно, подумали про одне й те саме: зібрання для обговорення питання забезпечення роботою таким чином не скликають...

^{*} Йдеться про річку Уричанку – праву притоку Стрию, яка протікає через Урич.

Я вибіг на веранду, звідки дуже добре було видно стежку до урицької копальні, а також дім на пагорбі, де мав відбутися той мітинг. В одній із квартир будинку, розташованого на відстані приблизно 80 метрів по прямій лінії від нашого дому, колись жили і ми, доки батько не збудував власний дім на розташованій нижче ділянці на іншому боці. Біля будинку копальні, який стояв на протилежному схилі гори, я побачив групу людей, котрих вели декілька озброєних поліцаїв. Я не зміг їх ідентифікувати. Мою увагу, одначе, привернула інша страшна картина. За кілька десятків кроків нижче від тієї групи я побачив молоду людину, яка корчилася і стискала живіт обома руками, а її ще й підштовхували прикладами карабінів. Я миттєво згадав про постріли, що їх перед тим почув, а у згорбленій і ледь живій людині впізнав Ісака Гелера, старшого з братів, з якими я вчора ходив до лісу. Чоловік ледве пересувався і був смертельно поранений, а ще вчора він складав найкращі плани оборони від можливих нападів, і на нього я завжди міг розраховувати за потреби. Він був розсудливим, ввічливим і відважним молодим чоловіком. У нашому місцевому спортивному клубі його вважали одним із найкращих спортсменів.

Настрій у будинку погіршувався щохвилини, найбільше нас непокоїла повна дезорієнтація. Ми думали, що метою акції були тільки чоловіки. В такому випадку небезпека загрожувала лише мені, тож одна із сестер порадила тікати до лісу. Я вибіг крізь кухонні двері й через кілька кроків уже був за господарським будинком біля потоку. Звідти до найближчих кущів було кілька десятків метрів, а далі – добре відома мені дорога до густого лісу. Однак тут я одразу побачив розставлені довкола сторожові пости. Я завагався і в той самий момент почув голос сестри, яка просила повернутися.

Я повернувся до будинку, де побачив нових людей, а серед них чоловіка наймолодшої сестри, Гелька Шляйфера з батьком. Була там також жінка з двома дітьми із сусіднього

дому. Батько Гелька був того дня за межами будинку, десь по урицькій стороні, – йому вдалося пройти кордони міліції і повернутися додому. З його слів випливало, що має повторитися погром, подібний до акції у Східниці неповних два місяці тому і незадовго перед цим у Підгородцях. Напевно, розстрілюватимуть заздалегідь визначених чоловіків.

Ми вирішили, що в будь-якому разі чоловіки сховаються на горищі. Разом із моїм 14-річним небожем Ізею нас було четверо.

На горище нас супроводжувала моя молодша сестра, Хеля. Після того, як ми сховаємось, вона мала скласти зовні різні предмети, щоби замаскувати доступ до нас. Вона мала також замкнути колодку дверей, які вели на горище, щоб ніхто не здогадався, що там хтось ховається. Після закінчення погрому сестри мали нас випустити.

У схованці зберігалися коштовні речі й харчі на чорний день. Я сам збудував цю схованку одразу після початку війни 1939 року. Вона розміщувалася над верандою, яку я почав добудовувати вже після смерті батьків улітку 1937 року. Через брак коштів ця добудова тяглася аж до війни і, власне, не була ще закінчена. На малому горищі бракувало підлоги, лежали тільки лігари, на яких зі споду трималася легка стеля. Гострий двосхилий дах було вкрито старою гонтою, яка залишилася ще з часів будівництва дому, де-не-де були великі шпарини, крізь які протікала вода під час дощу. Фасад було закрито дошками, між якими були 10-міліметрові шпари, які планували закрити декоративними рейками. В середині стінки був декоративний отвір у формі серця. Площа веранди становила приблизно 4 квадратні метри.

Ми засіли там у такому порядку, як залазили в отвір: небіж, стрий Шляйфер, потім швагер Гелько і я. Дах був похилий, тож ми мусили сидіти зігнувшись, підібравши ноги і спершися на лігари. Використовувати можна було тільки три з п'яти колод, причому середня, яка була опорою для ніг, була спільна для всіх. Передня стіна з декоративним

отвором і шпарами виходила на квіткову клумбу, паркан і луку, яка тяглась від дороги до потоку. З тієї луки, як швидко з'ясувалося, і керували пізніше акцією. Лука лежала від нас приблизно за 10 метрів, і майже всю її було видно як на долоні.

Поволі на луці почали збиратися люди з довколишніх сіл – одні з цікавості, інші активно допомагали поліцаям. Бігали, поверталися з інформацією, спостерігали за дорогами і стежками, одне слово, було так само, як під час добре відомого мені погрому в Східниці. Жертв приводили з різних сторін. Загалом вони йшли спокійно, немовби й справді на «мітинг». Тільки іноді до нас долинав тихий плач, якісь благальні слова або грубий голос, змішаний із відгомоном ударів.

Були й такі, що йшли з винятковою гідністю, немов на зустріч із призначеною долею, а не з виродками і вбивцями. Так ішов, тримаючи під руку двох дочок, добре мені знайомий з дитинства гарний чоловік, наш колишній багатолітній сусіда Нордліхт. Вони йшли до власного, залишеного кілька тижнів тому помешкання, в якому тепер збирали жертв.

У домі під нами панувала тиша. Напевно, ніхто не наважувався навіть поворухнутися, щоб не накликати злого духа.

Правду кажучи, я не був у захваті від нашої ситуації. Вважав, що ця акція не стосується нас, бо ми жили на східницькій стороні, тож не потрібно переховуватись на тісному горищі. Якби ситуація змінилась і акція зачепила й нашу сторону, то схованка не допомогла б. Будинок у такому разі ретельно б обшукали, тим паче, що серед поліцаїв і їхніх помічників багато хто добре орієнтувався в чисельному складі родин. Вони б звернули увагу, що хтось відсутній. У таких випадках доля є найкращим союзником, бо хтось із групи може втекти, а схованка є пасткою. Те, що відбувалося внизу, не давало можливості довго роздумувати.

Ми почули звук двигуна, крізь шпарину я побачив рух серед поліцаїв і цивільних, які керували групами. Я нахилився

ближче до шпарини і побачив сіро-зелений відкритий військовий автомобіль, що виїжджав на луку за парканом, на відстані приблизно 10 метрів від нашої веранди. З автомобіля вийшли три чоловіки в німецьких військових мундирах. На них були звичайні сіро-зелені мундири, на ногах – чоботи, на поясі – пістолети, а на головах – польові кашкети лижного типу. І ще одне я запам'ятав дуже точно – чорні нашивки і череп із кістками*, а що це означало, я знав ще з часів перебування у Дрогобичі. Я ще, правда, ніколи не бачив цих формувань у дії, не уявляв, чим вони займаються, крім арештів політичних противників, відправки їх до таборів і охорони таборів. Але знав, що їхня присутність не віщує нічого доброго і що до Урича вони приїхали не на «мітинг» і не з наміром арештувати політичних противників, бо тут таких не було.

Попри це, першою моєю реакцією був повний спокій. Відчуття страху, що жило в мені з часів погрому в Східниці, перед свавіллям українських поліцаїв і розперезаного глуму, мимоволі шукало порятунку в будь-якому представникові будь-якої влади. Може, думав я, людей справді збирають на примусові роботи, і тільки опір деяких спричинив таку жорстоку реакцію з боку українських поліцаїв...

Один із німців відійшов від двох інших на кілька кроків, до нього підбіг поліцай. Ставши струнко, віддав честь і відрапортував українською мовою. Рапорт заглушав людський гамір.

Подальшу розмову між есесівцем і поліцаєм також важко було почути, її перекривав голосніший галас юрби. Прислуховуючись, я вловив декілька слів польською або українською мовою, але напевно не німецькою. Есесівець стояв до мене боком, я бачив його лівий профіль. Його вигляд змусив моє серце забитися швидше. Тільки тепер я згадав вранішню розмову із селянином і прізвище «Ментель». Я ди-

* Очевидно, мова йде про кокарду, яку використовували у формуваннях СС, – так звану «мертву голову».

вився, повністю зачарований. Попри мундир і нову функцію, не було жодного сумніву, яка саме особа приймала рапорт.

За дві-три хвилини поліцай ще раз віддав честь «за статутом», повернувся і покликав підлеглих, які стояли недалеко. Почалася голосніша розмова між поліцаями, і можна було зрозуміти, що йдеться про якесь нове завдання, що вимагає особливого поспіху. Вони швидко побігли у протилежному від потоку напрямку і зникли у нас з очей.

Того маневру я ще не зрозумів. Перед очима поки що нічого особливого не відбувалося, тож я сконцентрувався на трійці есесівців, які тепер спокійно стояли біля автомобіля. Я зауважив, що той, котрий щойно приймав рапорт, носив на ногах блискучі офіцерські чоботи з високими халявами, на відміну від двох інших есесівців, взутих у матові чоботи з широкими низькими халявами. Німці відрізнялися також виглядом. Обличчям до нас стояв найнижчий, із рожевим кістлявим обличчям (із таким виглядом, наче усміхався), з нестриженим волоссям світло-мідного кольору, що неохайно стирчало з-під шапки. Подумки я назвав його «Рудий». Збоку від нього стояв Ментен. Його обличчя я роздивився найдетальніше. Намагався подумки зняти в нього шапку з голови, посадити його на коня або у бричку, запряжену парою коней, тобто побачити його таким, як раніше, в образі доброзичливого поміщика. Все збігалося. Помилки бути не могло. Ті самі дещо випнуті вилиці, ті самі грубуваті губи, той самий добрий погляд сіро-голубих очей. Мені здавалося, що він був вищим. У мундирі й поблизу третього німця він здавався нижчим, ніж раніше, хоча я бачив його переважно на коні або в бричці. Третій німець – найвищий, із темним, добре підстриженим волоссям і досить пристойним обличчям, нічим особливим не відрізнявся. Йому я визначив – безпомилково – функцію шофера.

На луці тим часом нічого нового не сталося, але щось змінилося в будинку під нами. Цілковиту тишу раптом перервали скрип дверей, голосні кроки і рухи, що наближалися й

віддалялися. Жодних голосів не було чути. Водночас уздовж паркану, з боку веранди, було видно силуети чоловіків, жінок і дітей, яких підштовхували в напрямку потоку і далі до будинку на пагорбі. Це були єврейські мешканці з нашої сторони поселення, яких привели пізніше, після розмови Ментена з поліцаєм. У домі під нами знову запанувала могильна тиша. Ми зрозуміли, що шум, який ми чули перед тим, означав, що усіх вивели через двері кухні. Вони вийшли без будь-якого протесту, немовби чекали на цей момент. Їхній шлях пролягав стежкою на подвір'ї, недалеко від господарського приміщення, через ворота просто на кладку і за потоком на гору. Тієї дороги ми не бачили зі своєї схованки.

Я відчув непоборне бажання побачити востаннє близьких мені людей. Вирішив скористатися іншим пунктом спостереження – щілиною між гонтами, звідки було видно струмок і взгір'я з доріжкою, яка вела до будинку на пагорбі. Зробити це можна було тільки стоячи, однак через брак підлоги було не лише незручно, а й небезпечно. Я мав стати на край лігаря, але якби зірвався і наступив на стелю веранди, то міг її відірвати. Я зняв капці і босими ногами обережно рушив по лігарю, почувуючись упевненіше. Тримаючись руками за крокву, я приклав око до шпарини і побачив горбовину за потоком, де збирали людей. Пуста квартира, де тримали людей, була на нашій стороні, довкола дому вештались або стояли декілька поліцаїв, і велика група цивільних.

Стежкою під гору вели групу людей, переважно жінок. Ішла наша сусідка з двома малими дітьми, а збоку від неї – моя старша сестра Алка з донечкою. Вони трималися за руки, немовби на звичайній прогулянці. Це була, власне, та сестра, яка неповні два місяці тому втратила чоловіка і сина під час східницького погрому. Вона найменше вірила в те, що можна пережити цю страшну війну, вона апатично проживала день за днем з однією надією, що хоча б донька матиме шанс урятуватися. Та остання надія прийшла тепер,

коли вона, зовні байдужа і зневірена, йшла, тримаючи за руку своє останнє дитя. Вона була віруючою і, можливо, в ці останні хвилини вірила в об'єднання своєї родини. А мала? Чи вона дозволила переконати себе, що так станеться? Або ще взагалі не знала своєї долі і думала, що вони йдуть на примусовий огляд жахливого видовища екзекуції якихось засуджених... Другої сестри з 12-річною донечкою Енею, тобто Салі, матері й сестри 14-річного Ізі, який сидів біля мене, я не бачив. Може, вони йшли в групі трохи далі, а роздуми щодо долі старшої сестри відвернули мою увагу від решти осіб.

Раптом я почув кілька далеких пострілів, тож відволікся від спостереження, і раптом десь поруч пронизливо закричала жінка. Голос цей ми всі дуже добре знали. Гелько з батьком майже одночасно прикипіли до зовнішньої стінки. Я міг тільки через шпарини з певної відстані бачити швагрову Гелька, з двома малими дітьми: дво- чи трирічну вона тримала за руку, а немовля несла на руках. Молоду жінку підштовхували прикладами карабінів, вона давилася слізьми, кричала так пронизливо, що я ніколи не зміг забути цей розпачливий крик. Вона застерігала інших і закликала їх рятуватися, благала про милосердя і співчуття хоча б для дітей, врешті-решт проклинала виконавців, називала їх убивцями, катами і варварами.

Ми почули лише цей єдиний голос протесту і безнадійного розпачу, який розносився широкою луною так само гучно, як і відлуння пострілів із карабінів.

Її чоловіка, старшого брата Гелька, не було того дня вдома. Він їздив за ліками для дітей і повернувся пізно ввечері, тож не знав про те, що діялося в Уричі. Перед будинком його схопили і застрелили українські поліцаї.

Серед цих образів і вражень, що швидко змінювалися, я не звернув уваги на те, що наймолодшої сестри Хелі, яка замкнула нас на горищі, я не бачив ані перед тим, ані тепер між конвойованими жертвами. І взагалі б цього не заува-

жив, якби раптом не почув під нами кроки якоїсь особи, що поспішно вбігала через веранду в дім. Виразно було чути біганину по різних кімнатах, гупання дверима і потім розпачливий голос сестри, яка на ім'я зверталася до напасника: *«Янку! Що ти від мене хочеш, залиш мене, я нічого поганого не зробила»*. Потім наказав голос, так добре нам відомий: *«Виходь швидко!»*. Кілька глухих ударів, знову швидкі кроки, а решту подій було вже видно зі схованки. З великим поспіхом він штовхав її прикладом карабіна – не поліцей, а цивільний, молодий чоловік із нашого кутка, який народився і ріс разом з нами. Щоправда, його родина не належала до категорії так званих порядних сімей. Вони пиячили, займалися грабунком та іншими авантюрами, а щодо їхньої національності думки різнилися, казали, що вони або поляки, або українці. Як потім з'ясувалося, свою національну належність вони визначали самі, залежно від того, куди віяли вітри історії. В ті часи вигідніше було долучитися до українців.

Карабін він десь здобув або випросив у поліцаїв, пропонуючи їм допомогу. Як місцевий, він найкраще знав кожну родину й одразу зауважив, що наша сім'я вийшла з дому в неповному складі. Що я перебував удома, він взагалі міг не знати. Він вскочив до нашого будинку вже під кінець акції зі збирання людей, щоби докладно обшукати всі місця можливих схованок. І там він знайшов наймолодшу сестру, яка недавно вийшла заміж за сусіда навпроти – Гелька. Таким чином дім повністю очистили від усіх близьких мені людей. Залишалась тільки надія, що врятується Пепа, якої не було вдома. Серед людей, яких зібрали, мали бути мати і молодша сестра Хеля, бо вони мешкали з протилежної сторони дороги. Ніхто з нас їх не бачив.

У нашому сховищі панувала тиша. Ми не насмілювались навіть пошепки ділитися враженнями. Щоб поспілкуватися, лише кивали головами або піднімали руки. Ми були за близько до пункту керування, й оскільки голоси і гамір легко долітали до нас, то й наші голоси могли почути внизу.

Не знаю, що відчували і думали люди, котрі були зі мною на горищі, позаяк на їхніх обличчях неможливо було нічого прочитати. Мій небіж, що сидів біля мене, тремтів усім тілом, ніби від холоду, хоча було радше парко. Небо вкрили хмари, а повітря стояло нерухомо.

Запанувала тиша, перший акт трагедії закінчився. У зловісній тиші вперше цього дня ми почули довгий, тужливий і монотонний лемент на різні голоси, що доносився із дому на пагорбі, а здавалося, що з того світу. Гадаю, що вже було далеко за полудень, третя або четверта година, не пригадую, чи у когось із нас був годинник і чи взагалі час мав для нас якесь значення.

Розвиток подій ми, власне, вже тоді мали зрозуміти, хоча настійливо з'являлась жадана в такі хвилини надія, що, може, все закінчиться «порівняно щасливо». В такій ситуації людина несвідомо стає егоїстом, думає тільки про себе і своїх близьких. Тут, у схованці, для мене найближчим був мій небіж, якого я впустив на горище навіть поперед себе. Я прагнув урятувати його за будь-яку ціну. Решта мене мало цікавила, попри те, що нас об'єднувала спільна доля.

Знизу знову залунали крики, вигуки і короткі накази, після чого почалася біганина. Спершу я подумав, що йдеться про якусь жертву, якої не вистачає, або ще когось знайшли. Ми напружено прислухалися, щоби вихопити якісь слова, що пояснять нам це раптове пожвавлення на луці. Пояснення прийшло з іншого боку. Раптом ми почули гучний грюкіт на сходах, які вели на горище, й одразу поблизу – голоси. Хтось ламав двері на горище. Серце забилося швидше. Інстинктивно я подумав, що чимось ми зрадили нашу присутність на горищі. В цій ситуації був лише один вихід – спокійно чекати, позаяк ми сиділи замкнуті, як у клітці.

Двері з гучним тріском відчинилися, і на горище вскочили двоє людей. Швидкі кроки і шум звідусіль свідчили про те, що там щось шукали, пересуваючи з місця на місце старі речі. Я затамував подих, і, напевно, всі присутні в схованці

зробили так само. Почали пересувати предмети, які затуляли вхід до нашої схованки. Через шпарини ми бачили силуети, що рухалися з тої сторони. Якби хоча б одна дошка по-сунулась... Я навіть не думав, якою буде реакція, якщо нас викриють. Ми сиділи нерухомо, дивлячись у той бік.

Відбувся жвавий обмін фразами поміж особами, які розкидали речі. З'ясувалося, що вони шукають лопати. За якийсь час, що тривав для нас дуже довго, вони залишили горище так само швидко, як і прийшли. Ми побачили пасмо світла, тобто вони не зачинили двері. Напевно, такі обшуки були в усіх залишених будинках. Незабаром я побачив унизу цивільних помічників із лопатами і кайлами на плечах. Вони несли їх так, як солдати носять зброю під час маршу. Вони пішли на другий бік потоку, розмовляючи і сміючись, ніби йшлося про урочисте висаджування дерев. Я хотів зрозуміти, де копатимуть, тому поглянув у той бік.

Я побачив невелику групу людей – одразу за першим підвищенням на пласкій ділянці, між нашим потоком і його допливом. Відстань до цього місця становила не більше ніж 50 метрів. Я також подивився праворуч, де стояв автомобіль, і побачив там тільки двох есесівців.

Я сидів на своєму місці і вслуховувався в голоси, які долітали до нас здалека, – це було постійне скиглення, суміш загального плачу, скиглення і молитов. Унизу часом хтось проходив, хтось розмовляв, щось рухалось і скреготіло, а вдалині, як у дуже давні часи, ліниво скрипіли, наче маятники, нафтові насоси. Ритмічно стукали мотори на кінній тязі, так само, як і упродовж десятиліть, вибивали такт мешканцям поселення. Власне тим, які на горі, затиснуті на малій поверхні, на межі витривалості чекали на свій трагічний кінець.

Знову почули голосніші голоси і кроки внизу, через шпарини я побачив двох людей, які тягнули скриньку від дороги. Тільки значно пізніше я здогадався, що в ній були набої. Одночасно хтось вбіг через веранду до нашого будинку і не-

забаром вийшов на подвір'я, несучи над головою столик, той самий, за яким я ранком сидів із селянином.

Мабуть, цей невеличкий легкий столик мав стати атрибутом трагедії, яка незабаром розпочнеться. Не знаючи техніки використання автоматичної зброї, я думав, що його використають як опору для карабіна. Багато років потому колишній мешканець Урича розповів мені, що столик поставили перед дверима будинку, в якому збирали жертв. Приречені, які по черзі виходили на місце страти, складали на нього коштовності та інші цінні речі. Есесівець, який обслуговував зброю, спирався ліктями на гілки осики, що росла поруч.

Я нахилився до шпарини і побачив трьох есесівців. Один одягав білі рукавички, другий відвернувся з якимось предметом у руках, а той, з усміхненим обличчям, якого я назвав «Рудим», нахилився до автомобіля і виймав з футляра або з чогось, схожого на ковдру, зброю.

Усі троє рушили повільно у бік потоку. «Рудий» тримав зброю у лівій руці, крокував перехильцем, широко розставляючи ноги, помахував зброєю, ніби якоюсь легкою іграшкою. Ментен ішов збоку, гордовито, як належало старшому за званням «шефу», а третій, якого я назвав «шофером», поспішав за ними ніби трохи позаду. На шиї в нього висів автомат, у руці він тримав якийсь видовжений предмет. Дійшовши до першого пагорба за потоком, вони не повернули до того місця, де, як я думав, копатимуть ями, а пішли далі стежкою, у бік будинку, де вже кілька годин перебували мешканці поселення.

Нам лишалося лише чекати на подальший розвиток подій. І знову, вже в четвертий раз, хтось прокрався до нашого дому. Знизу ми почули важкі обережні кроки, скрип якихось дверей, а потім ті самі приглушені кроки назовні. З боку будинку прокрадався мій ранковий гість, селянин із Перепростині. Він терпляче чекав майже увесь день на слушний момент, щоби забрати запаси цигарок, сахарину і

горілки, що їх він із хтивістю розглядав раніше. Я не встиг навіть на мигах пояснити моїм знедоленим товаришам мету його останнього візиту до будинку, аж раптом тишу розірвала перша коротка серія пострілів, що луною рознеслася горами і лісами.

Це був перший автоматичний залп, який я почув під час цієї війни. Черги пострілів повторювалися з перервами в кілька хвилин, а іноді було чути один або кілька одиночних пострілів.

Невідомо, для чого я почав їх лічити, але швидко збився. Мимоволі я пробував згадати обличчя знайомих людей, яких приводили на місце страти. У своїй уяві я бачив тільки чоловіків, а збоку – жінок і дітей, яких примусили спостерігати. Цикли автоматних черг повторювалися, і в мене почали закрадатися страшні сумніви. Щось не сходилося в загальному рахунку. В нашому поселенні було значно більше жінок і дітей. До того ж кількість чоловіків зменшилася після призову радянською владою на військову службу. Ми вчотирьох сиділи на горищі, можливо, що комусь вдалося втекти з організованого «мітингу».

Я знову подивився через шпарину в даху у бік будинку на пагорбі. Те, що я побачив, розвіяло вщент усі надії і сумніви. Від будинку саме вели групу з 6–7 осіб, переважно жінок, серед них було дві дівчинки. З відстані, звісно, важко було розпізнати обличчя, хоча якби то були близькі мені особи, то розпізнав би їх за рухами. Група йшла під охороною трьох озброєних поліцаїв, спочатку просто в мій бік, потім повернула трохи ліворуч. Дім і дорогу, якою вели жертв, щільно оточили поліцаї і цивільні помічники. Вони вже пройшли по доріжці зі щебеню, рушили вниз на поле, яке багато років належало родині Нордліхтів, колишніх мешканців квартири, яка стала тепер останнім пристановищем для понад ста людей.

На полі, яке було нахилено в бік дороги, я бачив тільки трьох есесівців. Було чітко видно, на тлі темного лісу, силу-

ети «Рудого», який стояв біля куща зі зброєю в руках, і Ментена за крок від нього. Третій силует частково закривали вільшини, що росли на узбіччі біля стежки. Зброю «Рудий» до чогось притулив, бо тримався за неї тільки однією рукою і вільно рухався. Третій есесівець також рухався, і складалося враження, що він допомагав «Рудому» вести вогонь. За роботою спостерігав Ментен, який, без сумніву, виконував роль духовного і професійного наставника. Він стояв руки в боки, спокійний, незворушливий і напевно задоволений, що робота проходить спокійно і без конфліктів. Іноді він повертав голову, коли наближалась чергова група людей. Як давній добрий господар, він, мабуть, оцінював живий товар, призначений на забій.

Я згадав вранішню розмову із селянином. Прізвище командира, яке він назвав, звучало так по-домашньому, що аж не хотілося вірити. Що спільного з гітлерівцями міг мати цей солідний, культурний, як його характеризували, заможний поміщик і навіть не німець. Він жив у цих краях, перебував серед їхніх мешканців упродовж кільканадцяти років. Його, напевно, поважали і вважали за свого. В цих краях ніколи не було ненависті до іноземців, особливо коли йшлося про представника держави і народу, який не мав жодних історичних конфліктів із мешканцями цієї землі.

Щоправда, його підозріла поведінка перед війною і таємниче зникнення перед самим її початком породили різноманітні чутки, що він нібито шпигун, але це не було рівнозначним із роллю, яку він тепер виконував. Відомо, що розвідка належить до так званих вищих сфер, натомість холодне і бездумне вбивство пов'язується зі злочинним елементом і професійним кримінальним минулим. Однак це не міг бути двійник.

Здавалося, що черги пострілів ніколи не закінчаться. Я сидів на своєму місці, розглядаючи кожну дрібницю подій, що відбувалися. Ані плачу, ані молитов уже не було чути. Коли надія згасла, коли трагічна доля стала незворотною,

у них напевно скам'яніли серця. Такою була реакція, коли очікуєш на неминучу смерть у приміщенні площею близько 60 квадратних метрів, де зібралися понад 170 осіб – дорослих і дітей. Серед них було кілька людей зі смертельними кульовими пораненнями – вони мали принести свої тіла на власних ногах до спільної могили. Інакше неможливо пояснити цього бездумного знущання над жертвами, доля яких була із самого початку відома виконавцям.

На горищі вже примеркло, небо затягло темними хмарами. Мої товариші у нещасті сиділи нерухомо, поклавши обличчя на руки, немовби спали. Було враження, що поруч нікого немає, однак ніхто з нас не наважувався сказати щось – боялись, що можуть викрити схованку. Таке багатогодинне мовчання впливає на поведінку. Хоч би там як, ще висить небезпека над головами переслідуваних чи вже все минуло, ніхто не може упродовж деякого часу видушити із себе бодай слово. Одначе в цей момент мені здалося, що я почув нормальний спокійний голос: *«Ведуть Салі»*. Це було таке раптове і дивне явище, що я навіть не встиг задуматись, звідки цей голос. Я так і не зміг ніколи логічно пояснити це явище. Ми сиділи на колодах, і ніхто не мав можливості бачити, що робиться там, нагорі. Найближче до отворів у зовнішній стінці сиділи старий Шляйфер і мій небіж, але щоб побачити людей, яких вели на місце страти, вони мали встати і поглянути крізь шпарини в даху. Для старої і досить огрядної людини це було нелегко, а я не зауважив, аби хтось іще рухався. Це міг бути голос, який долинув знизу, наприклад, із городу, і сказала це якась людина, котра добре знала мою родину. Правди я вже ніколи не дізнаюся, визнав лише факт, що ті слова були правдиві. Я визирнув, але спочатку не вихопив подробиць сцени, яка розігрувалась. Тільки за якийсь час мій зір пристосувався до яснішого, порівняно з темною схованкою, тла неба, і я чітко побачив людей із конвойованої групи. Серед дорослих важко було розпізнати силует сестри, але одразу мій погляд натрапив на дівчинку

Еню, мою 12-річну небіжку. Я упізнав її по довгих золотистих косах, рожевій сукні, малому світлому фартушку, по манері рухатись. І я упізнав би її будь-коли і будь-де. Я зрозумів, що жінка поруч – то її мати, моя сестра. Вони швидко віддалялися, їхні силуети меншали, немов падали у прірву. Залишилося лише прикрити очі й почути чергову серію пострілів. Однак ніщо не засмутило тиші.

Напруживши зір, я ще раз подивився і побачив щось незвичайне в тому місці, куди вони йшли. Сестра з Енею повернулись обличчям до нас, відійшли від решти групи і наближались до есесівців, які стояли ближче до нас. Сестра однією рукою тримала Еню, а другою простягла Ментену папір. Він узяв листок, виразно вклонився і почав читати. Ця незвичайна, як на ці події, сцена вселила в мене надію, що, можливо, цього дня я втрачу не всіх.

Почуття в такі ненормальні моменти можуть бути несподіваними, адже гинуть люди і найближчі також, хоча мають таке саме право на життя. В таких ситуаціях реагуєш, однак, так само, як під час пожежі або іншого катаклізму: намагаєшся врятувати все, що можеш. Радість від того, що хоча б одна особа врятувалася від масової різанини, заглушає біль за тими, хто загинув.

Сцена на дорозі не могла тривати безконечно, але вселяла надію. Ментен ввічливо вказав рукою праворуч, на тили вогневої позиції. Той жест нагадував старовинне запрошення до танцю. Сестра з донькою пішли у вказаному напрямку; що сталося потім, вони вже не бачили. Есесівець, котрий іще хвилину тому скидався на джентльмена, подав знак недовзначним горизонтальним помахом руки, і «Рудий», який досі байдуже приглядався до всього, обернувся приблизно на 180 градусів і зробив коротку серію пострілів з автомата. Я відчув укол у серце, немовби кулі влучили в мене. Я миттю сів, і одночасно пролунала довша серія пострілів.

На даху все більше сутеніло. Ніхто ні про що не питав, нікому не треба було пояснювати, що сталося. Черги пере-

мішувалися з поодинокими пострілами і лунали щораз голосніше. Присьмерк і низький рівень хмар на небі наближували відголоски стрілянини, і, попри 100 метрів відстані, здавалося, що вона відбувається перед самим домом. Я також зрозумів, що не всі приречені перебувають біля передньої частини будинку на пагорбі. Я піддався атмосфері, яка панувала в темній схованці, поклав голову на руки й поринув у роздуми. Я не міг не думати про сестру, про те, що бачив хвилину тому. Який аргумент міг у такій ситуації визначити їхню долю? Здається, я знайшов відповідь, незважаючи на те, що ніколи не дістав її підтвердження. У другій половині 1920-х років сестра з родиною також жила на території копальні в Уричі, її чоловік Рудольф Лейхтман у той час працював на одній із невеликих копалень. Тут прийшли у світ діти: старший Ізя і молодша Еня.

З плином часу малі копальні поглинули великі нафтові концерни, тож уся родина сестри переїхала до Дрогобича. Криза 1930-х років* не пройшла повз них, тому швагер, не знайшовши засобів до існування, скористався з пропозиції братів, які давно жили в США, і виїхав у 1937 році до Нью-Йорка. Там він мав вивчити англійську мову, знайти роботу, винайняти й підготувати квартиру і після цього забрати родину. Все це не пішло так гладко і швидко, як здавалося спочатку, а до Європи величезними кроками наближалася військова загроза.

Еміграційні папери прийшли перед самим початком війни, але виїжджати було вже запізно. Пароплав, на який були зарезервовані білети, не встиг вийти з порту Гдині. Враховуючи виняткову передвоєнну ситуацію, а також завдяки старанням впливового в США брата швагра, еміграційні папери містили запис про американське громадянство сестри і дітей. Спираючись на ці документи, в 1940 році вони спробували виїхати з охопленої війною Європи через СРСР

* Ідеться про світову економічну кризу 1929–1933 рр., яку вважають наймасштабнішою у XX ст. і яка найбільше вразила країни Західної Європи та США.

й Іран, однак не вдалося. Після вибуху радянсько-німецької війни сестра не почувалася впевнено у місті, повному німців, тож вирішила, що родинний дім в Уричі буде безпечнішим. Припускаю, що коли їх забирали з дому, вона захопила із собою ці документи, сподіваючись, що запис про громадянство стане для неї і дитини охоронною грамотою. Тут треба нагадати, що в той час війни між німцями і Сполученими Штатами не було*, тож, за логікою, сестра в цей вирішальний момент могла вхопитися за ті документи, як потопельник за соломинку.

Занурений у думки, я не звернув уваги на те, що тиша триває вже досить довго. Стихли постріли й людські голоси, і знову було чути розмірений такт насосів і жалібні, скрипучі тони маятників на вежах. У наповненій кров'ю і слізьми могилі спочивали ті, чие життя ще недавно було сповнене надією і боротьбою за хліб. Однак не всі одразу дістали ласку вічного спочинку. Багато хто ще з останніх сил рухав головою, намагаючись серед переплетених тіл побачити когось із близьких: матір, батька або дитину. Бо неможливо, щоб у такому темпі, з використанням автоматичної зброї, всіх могла вразити смертельна куля.

На горищі нас залишилося лише двоє з великої родини, хоча ні, я згадав, що Пепа подалася із сусідом раннім ранком до Східниці. Була надія, що хоча б вона врятувалася від смерті. Однак надія швидко зникла. Довідавшись, що відбувається, не зважаючи на застереження, Пепа швидко повернулася до Урича. За кілька десятків метрів від дому її затримали поліцаї і застрелили. Знаючи її характер і прив'язаність до родини, я розумів її поведінку, але був упевненим: якби вона знала про нас, що ми поки ще живі, вона не пішла б на неминучу смерть.

З боку потоку долинув виразний гамір. Поверталися.

* Президент США Франклін Рузвельт оголосив війну Японії 8 грудня 1941 р. У відповідь на це 11 грудня 1941 р. війну США оголосили Німеччина та Італія.

Одні йшли з відчуттям полегшення, були переконані, що виконали вікопам'ятний історичний акт, який змінить їхнє життя на краще. Інші поверталися, як із вдалого полювання або з виграних змагань зі стрільби. Усіх об'єднавав спільний злочин, невинне пролиття крові. З цього часу вони підтримуватимуть один одного і в разі потреби мовчатимуть, як ті, котрих вони кинули до могили.

Вони вже перескочили потік і увійшли на луку за парканом. Попереду йшли три есесівці, розмовляючи між собою. «Рудий», з усміхненим обличчям, ніс у руці автомат і так само жваво ним вимахував. «Шофер» ішов байдужий, перекинувши через шию ремінь автомата, роздивляючись на всі боки, немов охороняв якусь важливу особу. Між ними йшов Ментен, зібраний і напевно менш зворушений, аніж тоді, коли повертався з полювання на своєму фільварку в Сопіті. Ми присунулися до шпарин з останньою надією побачити когось із близьких або знайомих, що дивом урятувалися й поверталися додому. Хоча б якусь малу дитину побачити, яка, можливо, збудила співчуття десь у самій глибині людського серця.

Старий Шляйфер, здивувавшись, раптом обернувся і міцно стиснув мені руку: *«Придивись до одного з них, здається, що це той поміщик із Сопіта. Що він там робить?»*. Я тільки ствердно хитнув головою. Шляйфер знав Ментена ще з передвоєнних часів. Хто, зрештою, не знав у цих мало-заселених околицях одного з трьох поміщиків, які управляли трьома селами серед кільканадцяти розкиданих на цій гірській території.

Весь український почет ішов з певною повагою за кільканадцять метрів позаду за «владою». Незважаючи на спільність інтересів, була певна класова, а може, і расова відстань. Ці, в Уричі, вже своє зробили, а десь в іншому місці знайдуться інші помічники, зацікавлені в такій роботі. Взагалі до українських союзників «народ панів» ставився з презирством. Ішлося передусім про використання сліпо відданих

тубільців на окупованих землях і розвантаження тилів. Ніколи не було мови про братання, тому вислови на кшталт «*die schmutzigt, ukrainische Schweinen*» (брудні українські свині) були поширеними у повсякденній мові.

Під акомпанемент жвавої розмови, гомону, сміху і голосних зауважень щодо отриманих вражень три есесівці підійшли до автомобіля і поклали до нього зброю. «Рудий» витягнув звідти пляшку, яка пішла по руках, і було зрозуміло, що це була не вода. Поліцаям, які стояли віддаля, лишалось тільки із задрістю дивитися на мандруючу пляшку і задовольнятися димом цигарок.

Тим часом темнішало ще більше. Подеколи блискавки освітлювали темне небо, після чого розходилося луною глухе гуркотання далекого грому. Гроза висіла в повітрі. Я очікував її з великою надією. Думав, що вона розжене натопт і віддалить небезпеку, котра все ще загрожувала нам. Одначе програму ще не було вичерпано.

Знизу почувся хорорий жіночий спів, а коли я подивився в той бік, то побачив групу дівчат, одягнутих у національні українські костюми. Оточивши автомобіль з есесівцями, вони співали й танцювали. Це видовище було для мене жахливим і огидним. Щось на зразок шабашу чарівниць за участю чортів. Навіть несамовита сценографія відповідала образам із фантастичних оповідань, почутих у дитинстві. Там, на горі, ще відкрита масова могила, – а тут, унизу, розважається юрба, яка упивається кров'ю, дивиться на танок чарівниць. А тлом того несамовитого видовища були низькі чорні хмари, співи під акомпанемент грому і світлові ефекти – блискавиці. Цей пункт програми не був випадковим. Він був підготовлений заздалегідь, і напевно, це був східницький хор, бо я сумнівався, що інші убогі села мали такий колектив.

Не раз пізніше я замислювався, чи мали сумління люди, які брали участь у вбивствах і оргіях. Як вони живуть з такими образами, назавжди закарбованими в їхній пам'яті? Як

дивляться в очі один одному? Які казки розповідають своїм дітям і онукам перед сном? А може, сумління – це дорого оплачений привілей незначної частини людей?

Із роздумів мене вивів небіж. Він штовхав мене в бік і подавав знаки руками, що має невідкладну потребу. Ще раніше він намагався мені це пояснити, але я не звертав уваги. Вихід зі схованки на горище, щоб задовольнити фізіологічні потреби, був дуже небезпечним: ми б нарobili багато шуму. Єдиною можливістю було знайти на великому горищі якусь посудину і помістити її до нашої схованки.

Була ще одна обставина, через яку необхідно було вийти на велике горище. Коли шукали лопати, напевно, розкидали речі, які маскували вхід до нашої схованки. Можна було очікувати, що одразу після від'їзду есесівців розпочнеться плюндрування залишених квартир і будинків, і тоді нас легко знайдуть. Момент також видавався відповідним, поки внизу всі були зайняті «мистецькою частиною». Я щонайтіхіше розсунув дошки і навколішки виліз на горище. Там було темно, але коли очі призвичаїлися до темряви, я легко відрізняв предмети. Був босим і тому майже без шуму міг пересуватися по глиняній підлозі горища. Жодної посудини я не знайшов, тому вирішив увійти до кімнати на горищі, де зберігався кухонний посуд. Але щоб туди дійти, я мав пройти смугу світла, що падало крізь відкриті двері на горище. Раптом щось заворушилося на протилежному боці горища, щось промайнуло в мене з тріском перед очима, і вже в дверях я побачив людину, яка випала на сходи з жахливим криком: «Тут хтось є». В наступну секунду я почув оглушливий стукіт, неначе впала бочка. За мить наше становище радикально змінилося.

За мною була відкрита схованка, бо я не затулив її дошками, а крім того, я не знав, як мої товариші у нещасті відреагували на цю раптову, нову небезпеку. Про те, щоби вискочити з горища і спробувати втекти, не могло бути й мови, можна було одразу передбачити перебіг подій. Такий крок

означав неминучу смерть тих, хто залишився, серед яких був єдиний мій живий родич. Його я прагнув урятувати за будь-яку ціну.

Зчиняти тривогу і разом тікати вже не було часу. Крик людини, яка перелякалася, побачивши мене на горищі й напевно ховалася там, щоби не пропустити момент, коли почнеться грабунок, уже напевно привернув увагу юрби внизу. Повертатися до схованки не було сенсу, позаяк за хвилину все горище ретельно обшукають і нас знайдуть. Коли ті знизу шукали лопати, вхід до схованки могли й не помітити, однак якби йшлося про пошук людей, не помітити його було неможливо. Врешті-решт часу вже ні на що не було. Знизу було чути голоси, біганину, і врешті затупотіли кроки по сходах.

У цій ситуації було тільки одне рішення – власне, вийти їм назустріч, сподіваючись, що їм не спаде на думку шукати інших. Мене зустріли словом «*ходи*» (йди), і я слухняно пішов за ними: сходами вниз, потім через город у бік потоку. Мене не питали, звідки я так добре знаю дорогу. Ворота, які вели на господарську територію, були відчинені. Туди відвели двох моїх старших сестер із дітьми. Я не роздивлявся навкруги і йшов у відомому мені напрямку. Тільки один раз обережно зиркнув праворуч у бік луки. Автомобіль ще стояв, і знову промайнуло обличчя «Рудого» із сатанинською посмішкою. Можливо, тому, що він відрізнявся від сірої решти і дивно нагадував міфологічну істоту Сатира.

Було вже темно, почали падати великі краплі дощу. Повітря вітер, який передвіщав наближення зливи, що досі затримувалася. Великі краплі почали ритмічно збільшувати темп і дзвеніти, створюючи шум, подібний до звуку літака. Я подумав, що коли вони повертатимуться без мене, зможуть до нитки.

Після того, як ми пройшли перший підйом за потоком, мене скерували направо, а не вниз, до місця попередньої екзекуції. Не було часу аналізувати причини цього. Єдина

думка промайнула в отупілій голові: тут я бачив, як копали перші ями, і десь тут недалеко має бути друга могила, звідки лунали поодинокі постріли.

І раптом я почув такий дуже голосний постріл. Його відносило на невидимих крилах у далечінь, луна від нього, схожа на виття, поступово затухала. Водночас відчув міцний поштовх, і мою голову відкинуло вбік. В очах заблищало яскраве світло, схоже на спалах у фотографа... Настала темрява. Така сама темрява панувала довкола, коли я обережно спробував відкрити очі – вони були немов склеєні. Якщо в такий момент ти ні про що не думаєш і ні про що не хвилюєшся, то взагалі не відчуваєш провал у житті. Минулий час поєднується з теперішнім, навіть триває перерваний хід думок: а десь тут недалеко має бути друга могила, призначена для таких, як я, котрі ще залишилися живі. Для таких забракло часу на дотримання порядку здійснення покарання з усіма етапами.

Була така страшна темрява, що навіть найближчі дерева скидалися на таємничих привидів. З усіх сторін несамовито шуміли потоки дощової води. Я лежав у куті поміж двох таких потоків, що з'єднувались неподалік. Був то для мене знак, який допоміг зорієнтуватися. Крім того шуму, багаторазово збільшеного темрявою ночі, панувала мертва тиша. Але часом до моїх вух доходили інші звуки, схожі на скреготання і тертя двох металевих предметів, легкий стогін і шепіт. Як у кожній хворій уяві, мені ввижалося, так і в моїй ці звуки видавалися звуками з того світу. Мені здавалось, що переді мною відкрита могила, в якій рухаються ще живі тіла, як риби, позбавлені води, і вони стогнуть і сичать в агонії...

З такою думкою я жив багато років. Тільки останні зустрічі й розмови з людьми, котрі походили з тої самої місцевості, пояснили мені це явище. Поряд не було жодної могили, до справжньої могили – приблизно 50 метрів. Поруч не було жодної перешкоди, приміром, дерев або кущів, яка б

заглушала звуки, тому найменші шуми легко доходили «коридором», утвореним схилом з одного боку і деревами вздовж потоку з іншого. Там на горі ретельно «працювали» тої ночі мародери, тож імовірно їхні рухи і шепіт я чув на тлі шумних потоків. Решту доповнювали загальна атмосфера і мій психічний та фізичний стан.

Я постійно відчував головний біль, усе тіло тремтіло, мій одяг промокнув. Навкруги – жодного світла, а небо – величезна чорна парасолька, розкинута над скривавленою землею. Нашого дому я не бачив, я не міг сподіватися звідти на жодну ознаку життя, хоча в одній з квартир, з боку потоку, мешкало польське подружжя. Вже була пізня пора, тутешні мешканці вже спали або тривожно чекали в темряві.

Час спливав, і я починав тверезіше оцінювати своє становище. Я розумів, що довше так лежати на мокрій і болотистій землі не можу, але я не можу вільно встати і кудись піти. Була небезпека, що десь хтось спостерігає, або, якщо баланс не зійшовся, полює на тих, хто вижив.

Так чи так, я мусив перейти доріжку, якою цілий день ішли жертви і виконавці. Цей відрізок я переповз на животі й дістався потоку, що на межі нашої ділянки. Мав тепер тільки один шлях для втечі – вздовж потоку, після чого повернути ліворуч, перейти дорогу, яка вела на Урич, і заглибитися в дикі ліси, що тяглися аж до Борислава.

Мене, однак, тягло назад на горище, де могли ще сидіти люди, не знаючи, що робити далі. Здавалося малоімовірним, що вони не скористалися грозою і темрявою, щоби втекти. Однак про всяк випадок я вирішив, що двічі не помирають.

Переправа через потік не минула без проблем. Малої кладки майже не було видно. Її залило водою або зірвало сильним потоком. Це відбувалося після кожної зливи. Щоби переправитися на той бік, чекали, поки спаде рівень води, що в гірських умовах наставало дуже швидко. Часом використовували окружну дорогу через високий міст, яка вела

до території урицького товариства. В моїй ситуації не підходив жоден варіант. Я мав перейти потік убрід, а це вже не мало великого значення, бо мокрий одяг і так уже прилип до тіла. Я вибрав місце у тіні господарського будинку і, опираючись з останніх сил потоку води, перейшов на інший берег. Звідти недалеко – навколішки, серед пишних бур'янів і горюдини до сходів. Тільки на горищі я зміг повністю випростатися.

Коли я тихо наблизився до схованки, мене наче вдарило – дошки не були зсунуті. Був темніший отвір у дві дошки завширшки. Придивившись зблизька, я побачив на своїх місцях схилені силуети. Тут нічого не відбувалося, нічого не змінилося. Чекали невідомо на що. Заснули або перебували у сонному стані отупіння. Коли я до них приглядався, склалося враження, що я дивлюся на мертві фігури, захоплені якимсь катаклізмом саме в таких позах. Я пригадав бажання небожа, знайшов у кімнаті на горищі кількалітрову каструлю і повернувся з нею до схованки. Затулив за собою дошки. Все відбулося за початковим планом, лише з кількогодинним запізненням. Я був одначе змушений, незважаючи на обережність, порушити смертельну тишу. Однак небіж, приклавши пальці до уст, другою рукою показував промовистим жестом униз, даючи мені зрозуміти, щоб я мовчав, бо там хтось був.

Так виглядало привітання людини, яка повернулася з того світу. І воно не могло бути іншим. Хто може уявити атмосферу, яка панує в таких незвичайних ситуаціях, той зрозуміє різницю у сприйнятті проблеми життя і смерті в нормальних умовах і в часи шаленої смерті.

Людина, яка переживає жнива смерті, поводить себе як солдат, який іде вперед, хоча довкола свистять кулі й падають тіла. Однією людиною більше, однією менше – не має значення, коли масово гинуть люди. Не оплакують навіть найближчих, як це роблять у нормальних умовах. Кожний знаходить утіху в переконанні, що раніше чи пізніше його чекає

така сама доля. Відповідна реакція і більші сили приходять пізніше, коли небезпека минає, коли зацькована і переслідувана, позбавлена людської гідності людина раптом усвідомлює, що вона знову вільна і рівна з усіма.

З'ясувалося, що небіж мав рацію. На веранді, відокремлений від нас тонким шаром дощок, сидів поліцай, пильнував залишену здобич. Такі пости були виставлені біля решти залишених будинків.

З веранди часом долиняло скрипіння крісла, часом хропіння, іншим разом проникав крізь шпарини стелі смердючий дим цигарки. Раз за разом, здалека, доносилися постріли, які нагадували, що операцію ще не закінчено. Вона ще тривала, тільки в меншому масштабі. Як потім з'ясувалося, цієї ночі і наступного дня до рук вартівників потрапляли різні люди, що, як і ми, переховувалися або, не знаючи, що відбувається, поверталися до своїх домівок і родин. Їх убивали на місці.

Я був переконаний, що мої друзі в схованці дрімають, чого я найбільше боявся, а ще більше – шарпання. Кожний неконтрольований рух міг зрадити, а я в цій тиші не наважувався перевірити їхній стан навіть дотиком руки, позаяк люди по-різному реагують на раптове пробудження. У мене не було на думці залишити схованку і втекти. Напевно, я інстинктивно відчував, що ані час, ані умови ще не настали. Якщо вже ми пройшли через стільки безнадійних ситуацій, не було сенсу робити швидкі необдумані кроки. З іншого боку, був ризик, що ми втрачимо єдиний шанс утекти звідси, не знаючи, що принесе наступний день. Я й надалі відчував болісне пульсування за правим вухом, а коли спробував потерти це місце рукою, відчув печіння, яке розходилося уздовж ключиці. Дуже хотілося випростати ноги, але це було неможливо. В цю хвилину я подумав про старого Шляйфера, який сидів без руху, зігнувшись, кільканадцять годин, і дуже поспівчував йому. Я зрозумів, яких великих мук він зазнає, уже немолодий огрядний чоловік, і до порятунку була ще дуже далека дорога.

Почало світати, чисте небо віщувало погожий день. Така пора найбільше схияла до сну. Повіки опадали самі, немов обтяжені гирками. Знизу доносився ритмічний храп, і якби мати впевненість, що сон зморив й інших вартових, була би можливість покинути горище. Однак, попри все, я не хотів діяти поспіхом і занепастити так тяжко зароблений шанс. Тоді ще ніхто не знав, що над кожним із нас тяжіє вирок смерті. Можна було ще припустити, що людям, які вціліли, дозволять ще якийсь час жити. Так було під час погрому в Східниці, вцілілим надали 24 години... Невідомо тільки, чи й тут буде застосовано ті самі правила, чи інші, а тому чим довше сидиш у схованці, тим краще.

Мої товариші у нещасті й надалі перебували у сні або отупінні, і тільки іноді рухалися, немов силуючись випростати ноги. Наді мною сон не міг запанувати. Я щохвилини прокидався через біль у голові й холод, я дрижав, адже досі був у мокрому одязі.

Світлішало, а золотаві смуги, що проникали крізь шпарини, свідчили про гарний сонячний ранок. Повернулися птахи, сполохані вчорашніми пострілами. Повітря, як завжди в горах, наповнилось різноманітними пташиними голосами. Першим вийшов зі сну або тупої задуми старий Шляйфер. Роздивився довкола, немов хотів перевірити, чи всі є, і скрикнув обличчя від болю. Подивився на мене, покивав співчутливо головою, немов розуміючи, що зі мною сталось. Вийняв хусточку, потер мою шию, показав іржаву пляму і пошепки запитав: «*Болить?*». Я похитав головою, що ні, і водночас зауважив, що і небіж сидить із широко розплющеними очима. За деякий час ми сиділи, як вчора, дивилися один на одного, щоправда, ні про що не думаючи.

Знизу почули кроки людей, які йшли на роботу, отже, наближалася сьома година. Хропіння на веранді припинилося, почалася розмова. Визирнувши крізь отвір у зовнішній стіні, я побачив біля паркану двох поліцаїв, які палили цигарки й розмовляли. Це була приятельська бесіда вартівників су-

сідських будинків, що виспалися й наразі нудьгували. З їхньої розмови можна було не лише довідатися про події минулої ночі, а й почути імена спійманих і розстріляних людей. Коментували навіть обставини, за яких було викрито цих людей, їхню реакцію і поведінку в останні хвилини життя. У коментарях не бракувало гострих і гумористичних фраз, однак не було найменших ознак співчуття або жаху, хоча вони обговорювали людські трагедії.

Я ще раз почув історію смерті моєї сестри Салі з донецькою. Розповідали, як вона благала пощадити її, показувала якийсь документ, причому пролунало прізвище Ментен, яке так сильно весь цей час збуджувало мої думки. З розмови цих двох я довідався про долю однієї знайомої дівчини, яку знайшли під помостом, що вів до робітничої касарні. Дівчина була цілковито виснажена і лише ледь чутно благала залишити її живою. Їй пообіцяли за умови, що вона добровільно вийде з укриття. Вийшла... і одразу після цього її застрелили. Осіб, яких спіймали після масового знищення, вже не вели до спільної могили. Їх ховали там, де куля спинала їхнє життя.

Сонце стояло вже високо, коли ми почули гуркіт – це прибув кінний віз. На луці перед домом зупинилась однокінна бричка, з якої вийшли вїйт* Східниці та двоє цивільних, яких я знав дуже добре. Вїйт – то постать дуже характеристична, він завжди виринав на поверхню бурхливих хвиль історії і зберігав незмінні соціально-політичні позиції незалежно від панівного ладу. Походив із селянської родини, здобув початкову освіту, однак мав непересічну вроджену інтелігентність та інтуїцію, які давали йому змогу спритно пристосовуватися до режимів, що швидко змінювалися. Поки новий режим безпардонно знищував сліди попереднього, він залишався на посту і демонстрував відповідні політичні погляди. Був вїйтом у передвоєнній санаційній Польщі, за радянської вла-

* Вїйт – керівник гміни у міжвоєнній Польщі. Тут назву вжито для означення очільника сільської громади.

ди після вересня 1939 року і не мав залишати своєї посади після приходу гітлерівських військ. Ніхто не закидав йому діяльності, що суперечила праву або межувала зі злочинною. Ніхто його безпосередньо не звинувачував за східницький погром – у цій місцевості він обіймав найвищу державну посаду. З подіями в Уричі він не мав нічого спільного... хіба що з «мистецькою частиною» наприкінці акції. Тепер він приїхав як хазяїн території, зацікавлений безхазяйним майном, так само, як і його колеги з гміни Урича, які зайнялися домами по той бік потоку.

У розмові вартових ішлося про організацію наступного дня публічного розпродажу речей із залишених квартир і будинків, поки вони не стали здобиччю злодіїв і грабіжників. Війт звернувся до охоронців із проханням повартувати біля будинків упродовж наступної доби і старанно перевірити, чи всі вікна та двері замкнуті й не поламані. Це була звичайна урядова інспекція, яку має провести кожний добрий господар на своїй території. Не було сказано жодного слова про вчорашні події, немовби нічого надзвичайного не сталося. Їхня розмова стосувалася господарських справ, охорони майна і порядку. Потім вони разом пішли оглядати квартири, в тому числі й нашу.

Перейшли на іншу сторону, оглянули, як мені здалося, господарські будівлі, зайшли до кімнати на горищі. Знову їхню розмову було виразно чути, причому коли вони оглядали речі, які зберігалися на горищі, я почув своє ім'я. Ми знали один одного дуже добре, і навіть можна було подумати, що нас об'єднувала багаторічна дружба. Врешті, залишаючи горище, війт наказав зачинити виламані вхідні двері, дбаючи про збереження речей. Коли бричка з війтом і його асистентами відїхала, ми почули, що двері забивають цвяхами, що в принципі змінило нашу ситуацію. Єдиний шлях для втечі було відрізано.

Мимоволі подумки докоряв собі, що ми таки втратили шанс урятуватися. Наше становище ускладнювали дві об-

ставини: забиті зовні двері й розпродаж речей, що мав відбутись незабаром. Було очевидно, що будинок повністю очистять, у тому числі горище, від усіх корисних речей, придатних для продажу. Решта стане здобиччю юрби, яку зацікавить усе, що залишиться в добре утримуваних домах. У такій ситуації нашу схованку неодмінно викриють. Як і коли – невідомо, однак ми мусили спробувати втекти цієї ночі.

Уперше під час перебування у схованці ми почали розмовляти пошепки. Бо того дня вартовий надовго відходив кудись, напевно, перевіряв колег, які охороняли сусідні будинки. Народжувались різні плани, більш чи менш реальні, способи, як вибратися з горища. За одним із них слід було обережно виламати шматок даху з боку подвір'я і спуститися по закріпленій на крокві мотузці. Мотузок для розвішування білизни тут було достатньо. Цей задум був найреальнішим для втілення, однак він не брав до уваги старого Шляйфера. Я не міг уявити, як він протиснеться в отвір або безшумно злізе по мотузці з п'ятиметрової висоти. У можливість безшумно виламати двері ніхто з нас не вірив.

Фізичні сили залишали нас із кожною хвилиною, ми вже давно не їли. Щоправда, недалеко від нас стояла якась посудина із зерном пшениці, яке ми іноді жували, але це не могло достатнім чином підкріпити нас фізично. Ця пшениця була першим харчовим запасом на так званий чорний день, який збирала в схованці моя сестра. Ніхто не знав, яким буде той чорний день. Усі страждали без води, пересохло в роті й горлі.

Я відчував потребу якогось контакту із зовнішнім світом. Для нас міг бути тільки один такий контакт, а саме з польським подружжям, яке мешкало на першому поверсі нашого дому поряд зі сходами, що вели на горище. Але з цим треба було чекати до вечора, і водночас слід було впевнитися, що крім них там нікого чужого немає.

Напевно, вже була обідня пора, бо після довгої відсутності на веранду зайшли двоє вартових, сіли за стіл і почали

їсти. При цьому вони коментували якийсь новий випадок: трьох людей зловили й розстріляли при дорозі, яка вела до Урича. Під час їхньої розмови старий Шляйфер силувався змінити незручну позу, причому так невдало і незграбно смикнув ногою, що зачепив посудину, яка стояла з боку і заміняла нам туалет. Через тонкі дошки підлоги вниз полився вміст посудини.

Такий момент може паралізувати навіть здорову людину. Вражені, ми завмерли, а знизу донеслися оглушливий вереск і прокльони. Краплі монотонно падали зі стелі на поверхню стола й підлогу, а в кімнаті вже дещо спокійніше з'ясовували, де джерело раптового душу. Нарешті, з різних можливих і неможливих відповідей вибрали найкращу для нас: *«На горішці або на даху, напевно, шаліють коти»*.

Ще довго ми тривожно очікували, чи не спокусить їх бажання піти на горище, пошукати тих котів, але вони не пішли. Напевно, були ліниві, й ми визнали цей випадок ще одним чудом.

Поволі наближався очікуваний вечір, знизу було тихо, тож ми припустили, що вартівники знову відійшли прогулятися або перевірити інші будинки. Поки було ще видно, ми мали перевірити, як міцно забиті двері, знайти місце, де зірвемо гонту з даху, і приготувати мотузки для спуску. Разом із Гельком ми вийшли на велике горище, ретельно оглянули двері й дійшли висновку, що ззовні їх забили дошкою, яка навскіс затуляла собою всю поверхню дверей. Виламати двері з внутрішнього боку було нелегко, адже завіси було заблоковано дошкою. Про всяк випадок ми залишили збоку залізний прут і зняли одну з розвішаних мотузок для білизни. Зірвати гонту з даху було неможливо, позаяк тут, на відміну від даху над схованкою, було укладено по дві дощечки, а цвяхи за кілька років так заіржавіли, що, напевно, не витягалися б ані легко, ані безшумно. Мусить статися ще одне диво й цієї ночі, бо цього разу це вже останній шанс.

Дочекавшись, поки настане повна темрява, я знову вийшов на горище. Там стирчали труби, які виходили з кожної квартири на першому поверсі. Кожна труба мала ревізійні дверцята для чищення сажі. Такі самі дверцята були внизу біля топок коминів. Відкривши дверцята труби подружжя Макошів, я почав кидати вниз грудочки глини із сухої підлоги. Це тривало досить довго, і коли я вже почав втрачати надію, що мене почують, знизу пролунав приглушений жіночий голос.

Спершу було здивування моєю присутністю, потім щира радість, що всі цілі й у доволі доброму стані, як на такі умови. Одразу було сказано, що не може бути мови про якусь допомогу ззовні, позаяк будь-який рух звідти помітять охоронці, які стояли біля інших будинків. Однак ми домовилися, що пані Марія Макош сховає в умовленому місці їжу, щоб хоча б таким чином полегшити нам втечу. Ми розмовляли пошепки й добре чули один одного.

Ми підготували все, що було можливо. Тепер треба було чекати на чергове диво. І воно сталося...

ВТЕЧА

Була вже досить пізня ніч, коли ми почули спочатку глухе, далеке бубоніння, потім щоразу голосніше, яке щохвилини наближалось. Часом на дах падали відблиски блискавиць, які розривали темноту ночі. Десь на горизонті проходила стороною гроза, схожа на фронтальний удар. Ми визнали цей момент найсприятливішим, щоби вибратися зі сховку. Ми сподівалися також на зливу, яка, одначе, ще не прийшла. Прийшло інше рятівне рішення, а саме – ламати двері під прикриттям ударів грому.

Босі, зі взуттям у руках, ми по черзі вийшли на горище. У перервах між ударами грому я вкладав прут між дверима і рамою і чекав на черговий гуркіт, готовий до ривка. Чим довше тривало гримотіння, тим результативніше я міг виламувати двері. Від кожного такого руху, очевидно, голосно скрипіли цвяхи і двері, які терлися об прибиту дошку. Треба було також відчувати момент, коли грім вщухав, щоби на якийсь час зупинитися, поправити положення прута і чекати на наступний гуркіт. Його випереджало яскраве світло блискавиці. Я діяв у точному чіткому ритмі, невдовзі уже автоматично. Однак час спливав, а після кожного руху цвяхи посувалися лише на кілька міліметрів. Нас охоплював страх при думці, що гроза невдовзі віддалиться або закінчиться. І справді, удари грому звучали щоразу рідше й тихіше.

Гроза віддалялася, але прут входив щоразу глибше, отже, цвяхи піддавалися. Останнім сильним рухом ми вдвох потягнули двері, ще сильніше. Майже одночасно з останнім ударом грому, що вже зникав за горами, двері відчинилися. Через них увірвалося свіже повітря, і дорогу перед нами було відкрито.

Не було часу на роздуми. Я роздивився довкола. Було темно й тихо, тільки здалеку скрипіли маятники на вежах. Ми сходили, а точніше, сповзали сходами вниз і на колінах повзли до господарського будинку. В умовленому місці лежала торба з харчами, яку ми забрали із собою. Потім ми перескочили потік. Щоб дістатися до найближчих заростів, треба було лізти крутим берегом до невеликої галявинки, перейти її і за кільканадцять метрів знову зійти до наступного русла потоку. Та переправа була дуже небезпечна, позаяк на кільканадцяти метрах відкритої поляни нас було видно з усіх сторін. А чотири особи – то вже група, яка не могла пройти непомітно.

У цьому останньому, напруженому моменті, коли здоровий глузд наказував якнайшвидше проскочити кількома стрибками на наступний схил, зі старим Шляйфером сталося щось погане й ненормальне. Він став у позу, і вперше нормальним голосом почав згадувати полеглу родину, вимагав, щоб ми йшли на могилу, попрощатися з близькими. Довгий час не допомагали ані вмовляння, ані погрози залишити його на місці самого. Я почав боятися, що він втратив глузд, а якщо залишити його в такому стані, він міг би стати причиною погоні, від якої ми б не втекли. Десь за горами з'явилася запізніла блискавка, яка освітила галявину. Вигляд цієї старої людини, яка стояла на відкритому місці, вражав. Звідси до могили було не більше ніж 60 метрів, і не більше ніж 30 метрів до будинку на пагорбі. Ця сцена тривала кілька хвилин, однак нам той час видався нескінченним.

У такі моменти тяжко вибирати між альтруїзмом і умовним рефлексом самозбереження, враховуючи, що відпові-

дальність за мого небожа падала винятково на мене. Цих кількох хвилин вистачило, щоб поміркувати над тим, чи маю я право наражати на небезпеку життя 14-річного хлопця заради цієї людини, яка скидалася на божевільного. Не лише я в душі вагався, Гелько почав подавати мені знаки, закликаючи тікати без його батька. Коли ми сходили схилом униз, я зауважив, що старий, зламаний чоловік спокійно йде за нами. Він здавався зовні значно меншим, ніж був насправді, і досить довго ішов на відстані від нас, без жодного слова. Спочатку ми йшли вздовж берега, потім повернули вліво, минули дім, який стояв на узбіччі, де мешкали наші польські приятелі Доміне і Волянські. Щоб не перетинати дорогу, яка вела до села Урич і яку могли патрулювати, ми пройшли під місточком над малим струмком. Нарешті ми дісталися великого лісу, який тягнувся на багато кілометрів аж до Борислава. З міркувань безпеки ми ще не могли відпочити. Під захистом ночі треба було відійти якнайдалі від Урича.

З усієї четвірки тільки я знав довколишні ліси, адже мій небіж провів останні роки в Дрогобичі, а Шляйфери лише за три роки до війни приїхали до Урича. В темряві я більше покладався на інтуїцію, аніж на знання напрямку. Наближався світанок. Ранній ранок, погожий, але без сонця, застав нас за багато кілометрів від Урича. Ми спустилися до яру, де протікав чистий гірський струмок, тут вирішили зупинитися для відпочинку, помитися і поїсти. Мою рану на шиї промив дбайливий старий Шляйфер, тепер уже повністю врівноважений і без найменшого сліду нервового розладу. Він виїняв чисту хусточку й обмотав нею мою шию. Рана не кривала, однак забруднення спричинило інфекцію, тремтіння свідчило про гарячку. На лікування не було ані часу, ані умов, тому після короткого відпочинку ми рушили далі. Кілька разів ми були змушені кружляти і вибирати бічні дороги, аби здалека оминати зустрічні поселення. Через це доводилося йти довше.

У п'ятницю 29 серпня з вершини залісної гори ми побачили перші вежі нафтових свердловин Маражниці, передмістя Борислава*. Скоро ми вже були серед густо поставлених веж, об'єктів копальні й житлових будинків. Тут тривало нормальне життя – наша трагедія взагалі не була кінцем світу. Схилами і доріжками поспішали робітники в забрудненому робочому одязі, що вказувало на шістнадцяту годину, тобто кінець денної зміни. Ми змішалися з цією юрбою, нічим не привертаючи до себе уваги.

Як часто буває в житті, настав час розставання. У Шляйферів у Бориславі, на відстані 5 кілометрів, мешкала заміжня донька і сестра, і там була мета їхньої подорожі. У мене вже не було нікого з близьких, і моєю метою міг бути тільки Дрогобич, де жила далека рідня небожа з боку його батька. Відстань до Дрогобича становила не менше ніж 20 кілометрів, і далі йти мені бракувало сил. Тому я вибрав пристановище посередині. Недалеко звідси мешкала знайома родина, яка теж втратила близьких родичів в Уричі.

Зі Шляйферами ми попрощалися кивками голови – ніхто не висловив чутливих переживань, тим паче на людній вулиці це могло привернути небажану увагу. Знайома родина мешкала в невеличкому, майже зруйнованому будиночку, який стояв на узбіччі, серед нафтових веж. Добрі бідні люди прийняли нас зі щирою сердечністю. Зробили мені справжню антисептичну перев'язку, нагодували нас за правилом «чим багаті, тим і раді». Розповівши про те, що сталося в Уричі, ми заснули на м'яких ліжках – уперше після двох безсонних ночей.

Зранку ми мали вирішити, що робити далі, щоправда, не мали великого вибору, бо ані небожа не тягнуло до родини батька, ані мене в невідомість до Дрогобича. Найохочіше ми б залишилися у цих гостинних, добрих людей, які прийняли нас так сердечно. Однак доля хотіла іншого.

* Йдеться про колишнє село Мразниця (по-народному Мражниця), яке нині входить до складу міста Борислава Львівської області.

Господар дому зранку повернувся з міста дуже знервований, він приніс найсвіжішу інформацію, що за наказом влади заборонено переховувати євреїв із повіту Стрий, а відповідно з Урича, Підгородців та інших сіл. За невиконання цього наказу каратимуть на смерть. Це останнє застереження не справило великого враження, бо в часи правління німецької влади більшість розпоряджень закінчувалася цими словами. Залишатися в цьому місці було небезпечно, недалеко розміщувався відділок української міліції, а крім того, всі знали, що ця родина має родичів в Уричі. Якщо б почали шукати утікачів із сіл, в яких проходили масові вбивства, то в першу чергу їх би шукали в таких родинах. Ми не мали права наражати на небезпеку цих людей.

Ми вирушили у напрямку Борислава, де було більше скупчення людей і густіша забудова, тож краща можливість сховатися у разі можливого переслідування. Я згадав адресу давніх знайомих, що непогано влаштувалися, мали в центрі міста досить велику квартиру. Туди ми вирушили в надії знайти притулок, хоча б на кілька днів, допоки відступить моя гарячка, яка тепер, після відпочинку, давалася взнаки.

Звістка про заборону переховувати так званих утікачів з іншого повіту прийшла вже й туди. Недвозначно нам дали зрозуміти, що ми повинні якнайшвидше залишити їхню квартиру. Того самого вечора, 30 серпня в суботу, подолавши 20-кілометровий шлях, ми прибули до Дрогобича. Тут я мав розстатися з останнім і найдорожчим для мене товаришем, з яким ми пережили трагічні події. Небіж залишився у родині його батька, а я пішов до мого колеги у навчанні. Звістка про розпорядження бориславської влади ще не дійшла до Дрогобича.

Отака коротка історія кількох перших тижнів війни в нашому житті. Нас чекало ще майже чотири роки гітлерівського пекла. Я вже не опікувався моїм небожем. Тодішні умови й обставини розділили нас, і я так і не довідався, коли і як саме Ізя загинув у Дрогобичі, разом із усією родиною, що

про нього дбала. Старий Шляйфер загинув наприкінці війни в концентраційному таборі на території Австрії. Про Гелька я упродовж довгих років не мав жодної звістки, а зустрів за незвичайних обставин через 36 років.

З понад 80 мешканців Урича єврейського походження вижили шестеро людей, у тому числі троє, які впродовж війни перебували на території Радянського Союзу*.

* Тобто ті, кому вдалося евакуюватися вглиб СРСР.

МЕНТЕН

Про людину, якій в усьому щастить, кажуть, що вона народилася в сорочці. Так можна було сказати про Ментена. Хоч би як далеко заглиблюватися в його життя, знайдеш там тільки щастя, успіхи й перемоги. Йому вдавалося реалізувати майже всі плани і заходи, як легальні й чисті, так і нелегальні й злочинні. Такі посмішки долі, без сумніву, вплинули на його вигляд і характер. Зробили з нього чоловіка міцного, непоступливого і дуже впевненого в собі. Він звик до перемог – не вмів і не хотів програвати. Не кожна ставка приносила йому виграш, але і програш він умів трактувати на свою користь.

На схилі довгого і багатого на пригоди життя у нього було все, чого міг бажати: майно, багатство і слава. І тоді доля припинила йому усміхатися. Настав час спокутувати гріхи молодості. Але це не зламало людину, яка звикла до перемог. До останньої хвилини він не хотів визнавати своєї поразки. Не хотів визнавати нічого. Це суперечило його характеру і всьому його попередньому життю.

Коли розглядають дії особи, які виходять за межі звичної норми співжиття і поведінки в суспільстві, таку особу піддають ґрунтовному психологічному аналізу. Досліджують біографію, психологічні аспекти, стан здоров'я, матеріальний стан тощо, щоби таким чином з'ясувати джерела ано-

мальних явищ. У випадку Ментена таке дослідження не дасть результатів, бо в кожному з вище згаданих напрямів ми не знайдемо нічого цікавого або виняткового. У нього не було тяжкого дитинства, він не походив із неповної чи неблагополучної родини, не було ані психічних проблем, ані проблем зі здоров'ям, і він ніколи не знав матеріальних труднощів. Він був звичайним збирачем грошей, із постійною жагою їх здобування. Нікого, напевно, не цікавила біографія молодого чоловіка з багатого і поважного дому, а тим паче мільйонера в майбутньому, який був зайнятий збиранням і нагромадженням майна. Таких біографій існує багато, і до цього часу вони нікого не цікавили. Одначе в житті Ментена є один період, не схожий на інші. Та частина, можливо, і мала би збудити щире зацікавлення. Це епізод, який стосується короткого періоду Другої світової війни. Епізод, який вміщується у декілька місяців, але для кращого висвітлення постаті «героя» і фону його вчинків необхідно зазирнути в далеке минуле.

Він з'явився в Польщі через кілька років після закінчення Першої світової війни, перспективний молодий чоловік, син заможної купецької родини з Голландії. Від батька він успадкував любов до мистецтва. Невідомо, чи він приїхав до Польщі з наміром стати матеріально незалежним, чи це була місія, визначена батьком, з метою пошуку предметів мистецтва. Незалежно від ролі, яку він мав виконати, Ментен потрапив на благодатний ґрунт. Польща після понад сторічної неволі була молодою країною, що з великим завзяттям рушила від воєнної розрухи і занедбання до швидкого розвитку і модернізації. Ця країна потребувала не лише закордонного капіталу, а й енергійних підприємливих людей. Кожного ініціативного іноземця з капіталом зустрічали радо й гостинно. Зараз важко сказати, як багато чесних і нечесних промисловців скористалися з цієї сприятливої кон'юнктури в новій і ще мало відомій країні, але треба сказати, що Ментен зробив правильний вибір.

У жодній іншій країні світу місцеві мешканці не допомагають чужоземцям так, як у Польщі. Тут легко було здобути майно і завоювати прихильність та дружбу людей. Торгові справи пішли так добре, що пошуки предметів мистецтва Ментен міг вважати другорядним завданням, порівняно зі «справжніми» інтересами. У другій половині 1920-х років він задешево придбав у княжни Любомирської маєток у західному Сопіті, на річці Стрий, у південно-східному куті Польщі. Гідним уваги є той факт, що іноземець, молода й енергійна людина з іншого світу, вирішив залишити великі міста, з усіма пов'язаними з цим вигодами, вибравши взамін не лише самотність, примітивне оточення і важкодоступні околиці, а й не дуже прибуткове господарство із землями середньої врожайності, розташоване в одній з найубогіших околиць, порівняно навіть із горезвісною убогістю Східної Європи. Звістка про зміну власника маєтку швидко розійшлася по всій окрузі. Випадки такого роду викликали найбільше зацікавлення у тих місцях.

Спокійно минали міжвоєнні літа, зміна власника маєтку в Сопіті пішла радше всім на користь. Ментен упровадив деяке поживалення як щодо робочих місць, так і в інших питаннях соціального життя. Він швидко налагодив добросусідські стосунки з мешканцями найближчих околиць, до яких належала також родина Пістенерів, власників сусіднього маєтку в Підгородцях. Попри досить примітивне середовище й убоге оточення, Ментен зміг знайти різні цікаві заняття. Він часто й вдало полював, відвідував сусідів, місцеві бали (особливо в сусідніх Підгородцях), а також виїзди до Львова, найбільшого культурного і торгово-промислового центру. Казали, що у Львові він також мав дуже гарне помешкання. Добросусідські й навіть приятельські відносини між сопітським і підгородецьким маєтками почали псуватися за кілька років до Другої світової війни. Суперечка стосувалася сервітутного лісу, що лежав між маєтками. Вона призвела до судового процесу, який тягнувся кілька років і за-

кінчився незадовго до вибуху війни. Говорили, що його виграв Пістенер, тож Ментен розгнівався й пообіцяв помститися. Ця версія відповідає подальшому розвитку подій, хоча треба поставитися до неї з певною пересторогою. Ментен стверджував, що це він виграв той процес, що теж треба сприймати з обережністю, бо невідомо, чи так було насправді, чи він так казав, бо не любив програвати. Приймемо, одначе, його версію, відкинувши аспект помсти або підстави для помсти, хоча в майбутньому така версія буде для нього кориснішою.

Тим часом на горизонті Європи почали збиратися чорні хмари, які віщували початок війни. Водночас у Сопітському маєтку відбувалося певне пожвавлення. Навколишні мешканці зауважили, що Ментен часом зникав, виїжджав і повертався до маєтку, вивозив коштовні речі, а що найважливіше – здійснював таємничі самотні прогулянки околицями. Він не розлучався з фотоапаратом, фільваркова прислуга почала по кутках розповідати, що пан поміщик часто зачиняється у своєму покої. Вхід до нього було заборонено навіть для прибиральниць. Дійшло до того, що, занепокоєні такою ситуацією, свідоміші польські працівники фільварку поділилися своїми спостереженнями з комендантом поліції в Підгородцях. Ментена затримали за звинуваченням у шпигунстві на користь Третього райху, однак за браком конкретних доказів скоро відпустили. Це швидко звільнення Ментена, вже перед самим початком війни, мало вирішальне значення в майбутньому розвитку подій. За підозри проти нього заплатять життям спочатку його колишні працівники, а потім сотні інших жертв з усієї околиці.

Почалася війна, перед початком якої були провокації шпигунів і диверсантів, розкиданих по всій Польщі. Навіть у наших загублених краях не бракувало сенсацій такого роду. Попри своє периферійне розташування, ці землі мали значення для майбутнього завойовника. Вони з однієї сторони межували з нафтовими районами Борислава, з іншої –

з багатими землями Поділля і Покуття, які називали зерносховищем Європи. Тут була дуже добра база для шпигунської діяльності, позаяк 90 % населення становили українці, які з нетерпінням чекали на нового володаря.

Уже на третій або четвертий день війни до Сопіта вирушила спеціальна експедиція польської військової жандармерії. За дивним збігом обставин, нитки контррозвідки вели до цього незначущого села. Ментена вони вже не застали. Він зник раптово, так само таємничо, як таємничо поведився перед війною. Жоден шпигун не працює публічно і не афішує своєї місії, однак п'ять років окупації Польщі, а також розвиток післявоєнних відносин призвели до того, що цю справу, як і багато інших, було затерто, вона ніколи не вийшла на денне світло. Шпигунська афера в садибі Сопіта залишилася тільки на рівні підозр.

Через Польщу пройшла гітлерівська навала, але до Сопіта і його околиць гітлерівці не дійшли. Згідно з радянсько-німецьким договором, східна частина Польщі відійшла до Радянського Союзу. Радянська влада одразу розпочала земельну реформу з конфіскацією всіх поміщицьких господарств, серед них також залишеного маєтку в Сопіті. У конфіскації і розподілі землі брали участь деякі мешканці Підгородців і Сопіта. Ці найактивніші незабаром поплатилися за це життям. Маєток у Підгородцях теж було націоналізовано, однак його колишнім власникам дозволили залишитися в домі на фільварку, з можливістю обробляти невелику ділянку землі.

Таке становище зберігалося до червня 1941 року. В ті часи війна точилася на заході Європи. Тут, на сході, вона затрималася вздовж Сяну і Бугу. Про Ментена почали забувати. Тільки деякі, хто цікавилися його особою, робили висновки, що, можливо, як і іншим іноземцям, йому вдалося вчасно повернутися на батьківщину. Так, одначе, не сталося. Ментен не був звичайним іноземцем і не поспішав повертатися додому. Втікши із Сопіта, він рушив у напрямку, проти-

лежному пересуванню лінії фронту, і щасливо добрався до Кракова. Це місто гітлерівська влада призначила столицею Генерального губернаторства*. Тут персонал консульства Королівства Голландія готувався до від'їзду з окупованої Польщі, щоби повернутися до своєї країни. До них приєдналися численні піддані Нідерландів, які перебували на території Польщі. Серед них міг би бути також і Ментен, однак з пропозиції консула він не скористався. Замість того, щоб іти до консульства, він пішов до офісу гітлерівського генерал-губернатора. Про що він там розмовляв, назавжди залишилося таємницею, а знайдені пізніше листи і записи дали змогу відтворити їхній зміст тільки приблизно.

Ментен не чекав кращих часів склавши руки. Була можливість добре заробити, особливо для людей, які мали гарні особисті документи, підтримку і протекцію нової влади. Таку можливість надавало утворене гітлерівською владою так зване Управління з розпорядження єврейським і залишеним майном – великої кількості конфіскованих у власників єврейського походження підприємств, різних предметів мистецтва, які були об'єктами торгівлі або приватної власності тощо. Ментен вирішив поки що таким чином засвідчити свою лояльність до нацистського суспільства. Швидко збагатитися і компенсувати втрачений на сході маєток – за це ніхто, мабуть, не мав би до Ментена претензій. Після війни він би, напевно, зник серед «тлуму» подібних військових гієн. Однак цього купецького способу життя Ментену вже не вистачало. У своїх загарбницьких прагненнях він зайшов так далеко, що навіть його працедавці визнали присутність Ментена занадто клопітливою, даючи йому зрозуміти, що він повинен залишити територію Генерал-губернаторства. Дійшло навіть до того, що проти нього відкрили кримінальну справу – за те, що зірвав печатки із зайнятого гестапо

* Генерал-губернаторство для окупованих польських територій – адміністративно-територіальна одиниця, до якої в 1939–1945 рр. входила центральна-східна частина окупованої Польщі. 1 серпня 1941 р. до нього у складі дистрикту «Галичина» було включено також Східну Галичину. Посаду генерал-губернатора обіймав Ганс Франк.

люксового помешкання. У спільному злочинському гнізді не любили конкуренції. Ментен дешево відбувся і цього разу, і не абияк, а завдяки спеціальному зверненню з канцелярії Гімлера* в Берліні.

На сході, вже вдруге за час цієї війни, збиралися зловісні чорні хмари. 22 червня 1941 року почалася нова війна – німецько-радянська. Із заходу вдарили зненацька, а зі сходу швидко відступили. На колишній території Польщі не було значних боїв, тільки невеликі сутички в деяких місцях. Радянські війська чинили слабкий опір, щоби прикрити евакуацію. За тиждень усе було скінчено і розпочалося панування нового володаря.

Для Ментена відкрилися нові перспективи – можливість забрати і знову стати господарем втраченого маєтку в Сопіті. Не втрачаючи часу, він подався до Львова, де організував свою «головну квартиру» – базу нападу.

Із фронтом до Львова увійшла одна з найкривавіших дивізій СС «Нахтігаль»** під командуванням генерала Шонгарта***, що пізніше зажила недоброї слави через убивства і насильства. Впроваджено було політику залякування, злочинські акції спрямовували проти людей. Професорів вищих навчальних закладів, які мали авторитет, зібрали для створення урізаного польського уряду під гітлерівською егідою. Як раніше у Кракові й Варшаві, так і тепер у Львові забракло Квіслінгів****. Професори категорично відмовили. Тої самої

* Гайнріх Гімлер (1900–1945) – один із головних нацистських військових злочинців, якого називають «архітектором Голокосту». Займав посади райхсфюрера СС (1929–1945) та райхсміністра внутрішніх справ Третього райху (1943–1945). Покінчив життя самогубством, потрапивши в британський полон.

** Насправді йдеться про батальйон «Нахтігаль», який був підрозділом не СС, а Вермахту. Він був створений з членів ОУН(б) і увійшов до Львова вранці 30 червня 1941 р. Перебував у місті впродовж тижня.

*** Насправді командиром «Нахтігаль» був обер-лейтенант Ганс-Альбрехт Герцнер (1907–1942). Згаданий оберфюрер СС Карл Ебергард Шонгарт (1903–1946) у липні–серпні 1941 р. був командиром айнзацкоманди особливого призначення зі штабом у Львові, особовий склад якої був залучений до масових убивств місцевого населення.

**** Відкун Квіслінг (1887–1945) – норвезький націоналіст, з 1940 року – прем'єр колабораційного уряду, після війни заарештований і розстріляний. – *Прим. авт.* (Тут «Квіслінги» вжито як синонім терміна «колаборанти». – *Прим. ред.*).

ночі генерал Шонгарт віддав наказ заарештувати кілька десятків професорів та інших впливових людей міста. Всіх розстріляли на Янівському цвинтарі*. Двома днями пізніше мали місце арешти серед єврейського населення – «бойовий хрест» дивізії СС «Нахтігаль» у Львові**.

Ці події перших днів липня 1941 року становлять тло чергових пригод Ментена. Вбивство вчених у Львові було однією з головних тем досліджень післявоєнної комісії з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі***. Збирали документи, свідчення свідків, і зокрема, колишніх гітлерівських чинів із цих земель. З багатьох свідчень випливало ім'я Ментена – не як безпосереднього виконавця тих злочинів, але завжди якось причетного до цих акцій і до цього товариства. Якимсь чином він допомагав своїм опікунам. Можливо, його знання місцевих мов полегшувало керування гітлерівськими підрозділами на незнайомій території. Важливим був і той факт, що він почувався у Львові господарем. Він дуже вдало скористався з безцінних зібрань предметів мистецтва, які зберігалися в деяких квартирах замордованих професорів. Оком знавця він високо оцінив зібрання професора Островського****. І після його вбивства миттєво зайняв його помешкання і поширив «опіку» на все майно професора. Відвідував не раз до війни ці гостинні оселі, тож знав, що й де лежить. Мав у розпорядженні фахівців з античного мистецтва, які охоче давали йому професійні поради і вказівки. В таких

* Йдеться про подію, відому як вбивство львівських професорів – розстріл 21 професора вищих навчальних закладів Львова, а також заарештованих разом із ними родичів, гостей і слуг (всього 52 особи). Арешти проводили за наперед складеними списками. Розстріл відбувся 4 липня 1941 р. на Вулецьких пагорбах.

** Імовірно, йдеться про масове вбивство близько тисячі євреїв, здійснене 5 липня 1941 р. у Львові підрозділами айнзацгрупи С. Свідки стверджують про активну участь в арештах, які передували цьому масовому вбивству, українських міліціонерів. Про яку-небудь причетність батальйону «Нахтігаль» інформації немає.

*** Йдеться про Головну комісію з розслідування німецьких злочинів у Польщі, яка діяла в 1945–1949 рр. при Міністерстві справедливості Польської республіки.

**** Тадеуш Островський (1881–1941) – професор медицини, у 1939–1941 рр. був керівником хірургічної клініки Львівського медичного інституту.

випадках він навіть не гребував посередниками з «нечистої» раси.

Цей короткий період діяльності Ментена у Львові опрацювала й описала комісія з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі. Кожна підтверджена документами частина відповідає цілісному образу. Якби історія Ментена затрималася в цьому місці, не було би потреби задумуватися сьогодні над його життям і постаттю. Це була б тільки справа уряду Королівства Нідерландів до громадянина, який добровільно вступив до лав ворога, зрадивши вітчизну. Однак це був лише початок.

У цей час Ментен уже носив мундир СС Зондердінст^{*}. Коли він уперше одягнув мундир, не встановлено, тому невідомо, чи цю «честь» він мав ще в Кракові, чи вже у Львові. В архівах і альбомах натрапили на його фотографії в повному мундирі СС з пістолетом на ремені, в різних позах. На одному фото він, у товаристві інших есесівців, навіть стоїть біля військового автомобіля, схожого на той, який використовувала відома трійка в повіті Стрий. На іншому фото за кермом авто сидить усміхнений есесівець, який схожий на «Рудого» з Урича...

Через два тижні після початку війни (німецько-радянської), переконавшись, що німці повністю контролюють усю територію Східної Польщі, Ментен подався до Сопіта, а 7 липня з'явився в Підгородцях. Там у будинку колишніх власників фільварку, Пістенерів, уже сиділи приблизно 30 осіб, котрих збрала й охороняла місцева українська міліція, комендантом якої був місцевий фольксдойче Міллер^{**}. На городі вже викопали могилу. Приготування мали відбуватися відповідно до попередньої домовленості між Ментеном і Міллером. Ментен прибув до накритого столу.

^{*} Зондердінст – парамілітарне формування, створене в Генерал-губернаторстві у 1940 р., особовий склад якого початково набирали з так званих фольксдойче (осіб німецького походження). Пізніше до нього долучали також представників інших етнічних груп.

^{**} Ідеться про Філіпа Міллера, який очолював сільську поліцію в Підгородцях.

Серед заарештованих були його два працівники з дружинами, які незадовго до війни мали стосунок до затримання Ментена поліцією. Був також молодий українець, який працював під час розподілу сопітського маєтку, після того, як ці землі зайняв Радянський Союз, а також понад двадцять євреїв, у тому числі Пістенери. Був погожий недільний полудень, і майже все українське населення, яке виходило з церковної служби, зібралось на фільварку, аби побачити Ментена в новій ролі.

Це страшне видовище розпочалося з виведення подружжя Новицьких, колишніх працівників Ментена. Їх підвели до Ментена, який уперше міг показати місцевим мешканцям свої садистські інстинкти. Ціпком, який тримав в одній руці, він почав бити людину, яка йому вірно служила багато років. Кожний удар він супроводжував словами: «Ось тобі за твоє блюзнірство проти Гітлера». Після цього куля припинила страждання нещасної жертви, а друга куля вбила дружину, яка повзала, обіймала ноги Ментена і благала залишити їх живими.

Свідки запам'ятали ту сцену трохи по-різному. Колишні бійці української міліції, які слідкували за порядком, розповідали, що смертельні кулі випущено було за наказом Ментена. Стріляв один з есесівців, котрі супроводжували Ментена. Інші, які дивилися з юрби, стверджують, що Ментен особисто почав бійню, вистріливши в Новицького, а потім – у дружину, що благала милості. Важко точно визначити, чи великою є різниця між безпосереднім убивством, коли натискають на спусковий гачок, і опосередкованим убивством, коли подають підлеглому знак рукою. Можливо, тут є певна різниця в юридичній інтерпретації дії, але не з погляду звичайної людини. В будь-якому разі, Ментен командував цієї трійкою. В наступні хвилини, вже від серійних пострілів з автоматичної зброї, яку обслуговував один з есесівців, до спільної могили лягла решта жертв.

Так почалася нова ера в кар'єрі Ментена. Місце базування мав у Львові, де збирав здобич. Багатства, які його цікавили, містилися, як правило, у великих містах. Він посів поважне місце в лавах гестапо і СС, його часто бачили в товаристві людей із тих сфер. Мав необмежений доступ до офіцерських клубів, казино, розкішних ресторанів і майже всіх центральних офісів. Це все треба було заслужити. Після війни, коли збирали рештки поспіхом залишених архівів краківського гестапо, випадково натрапили на цікавий документ – копію листа Ментена до канцелярії Третього району в Берліні. В цьому листі він дає згоду на співпрацю в «розв'язанні єврейського питання», а також у боротьбі з польськими партизанами на колишніх територіях Південно-Східної Польщі. Пропозиції підкріплялися знанням території і стосунків між населенням у тих околицях, де він мешкав багато років перед війною.

Пропозиція стосувалася розв'язання єврейського питання на обмеженій території й не могла бути дуже привабливою для гітлерівської влади. Ця маргінальна проблема і так входила до великого плану пізнішої ліквідації євреїв у усій Польщі – і не тільки. Ментен це передбачав і тому додав до своєї пропозиції боротьбу з польським підпіллям, яке завдало гітлерівцям чимало клопоту. Крім того, йшлося про недавно зайняті гірські, лісисті й важкодоступні для великих військових операцій території, де нелегко було перемогти невидимого противника без знання місцевих відносин. Оскільки Ментен обманював своїх працедавців, бо на територіях, які він вказував, не було, принаймні тоді, жодних польських партизанів. Це було неможливо. Партизани не можуть діяти без підтримки місцевого населення, а тут здебільшого мешкали українці, які вороже ставилися до всього польського. Про кожну дію польських партизанів одразу б дізналася влада. Німці тоді про це ще не знали, тому, можливо, пропозицію прийняли зі схваленням, хоча письмових доказів цього немає. За доказ може правити подальший розвиток подій.

У середині серпня 1941 року Ментен удруге з'явився в Підгородцях, також у товаристві двох есесівців. Вони зупинилися в Сопіті, підтримуючи постійний контакт із Підгородцями і міліцією в Уричі. Одночасно пішов поголос про розстріл єврейського населення в інших селах повіту Стрий. У цих селах, зазвичай, проживали декілька, переважно бідних, єврейських родин, які обробляли кам'янисту землю, випасали худобу або займалися дрібною торгівлею. Майже кожен опис подій був однаковий: мешканців зганяли до одного будинку, копали могилу і чекали на прибуття військового автомобіля з трьома німцями в мундирах. У розповідях українців не було жодних прізвищ, казали просто «німці». Як потім з'ясувалося, це не були просто чутки. Ніхто з євреїв не врятувався, ніхто не пробував або не зміг утекти. Прив'язані до своєї землі, вони воліли на ній померти, аніж її покинути. Також немає свідків цих подій, українське населення мовчало тоді й мовчить далі. Це мовчання частково можна пояснити привласненням єврейського майна і можливою втратою здобичі.

Цих могил вже ніхто ніколи не знайде, ці жертви ніхто ніколи не згадає. Також залишається таємницею, з чиєї ініціативи ці акції були виконані. Була, наприклад, версія, що, почувши про безкарну акцію в Підгородцях, групи українських поліцаїв з інших сіл прийшли до Ментена на квартиру з проханням навести «порядок» також із їхніми євреями. Ніхто з наразі живих членів колишньої української націоналістичної міліції не визнає цієї версії, і, напевно, всю цю історію ніколи не буде з'ясовано.

Ментен у ті часи був визнаним авторитетом у районі Підгородців, бо представляв окупаційну владу. Українська міліція сліпо підкорялася його впливові й наказам. Доказом є, приміром, такий факт. Колишній лісничий із лісів Пірнізера, у якого вилучили зброю за часів радянської влади, отримав її миттєво, подавши українській міліції шматок паперу, підписаний Ментеном. Вони були знайомі ще з довоєнних

часів. Тепер те знайомство було відновлено, Ментен запропонував стати лісничим в об'єднаних маєтках Сопіта й Підгородців. Ментен мав намір оселитися в цій місцевості, хоча, напевно, на значно більшій території. Імовірність початку війни в той час була дуже великою.

22 серпня лісничий мав можливість особисто привітати Ментена поклоном, коли той їхав повз лісництво з Підгородців через нафтові свердловини Урича до Східниці. Хвилиною пізніше його бачив наш сусід із так званого дому Августиновича. Коли він його побачив, похитав головою і поділився з жінкою думкою, що поява Ментена у досі спокійному поселенні не віщує нічого доброго. До цієї пори всі дороги Ментена зі Львова проходили через Синьовидне – Стрий, а не через Східницю – Борислав. Дотепер точно не відомо, з якою метою і куди він їздив. Метою могла бути українська міліція в Східниці або поліцейська німецька влада, розміщена в Бориславі.

Чотирма днями пізніше, 27 серпня 1941 року, поселення нафтовиків в Уричі оточила українська міліція, яка прибула з Урича і Східниці. Всіх мешканців єврейського походження – приблизно 170 осіб – відповідно до старого відомого плану зібрали в одному домі. Трохи далі викопали могилу. До підготовленого місця приїхала та сама трійка у відкритому військовому автомобілі марки «фольксваген». Людей вивели групами по кілька осіб до могили і розстріляли з автоматичної зброї.

В Уричі, одначе, декому вдалося врятуватися і сповістити світ про те, що вони бачили того фатального дня. Тут також мешкали багато польських родин, які бачили зблизька і далеко це страшне видовище, за різних можливостей хтось десь щось розповідав. Тут, на відміну від далеких українських сіл, виконавці не були безіменні. Як у селі Підгородцях, так і тут головного виконавця упізнали. Це був Ментен. Тоді йому було 42 роки, хоча у військовому мундирі СС Зондердінст він виглядав молодше і пристойніше. Сам він, імо-

вірно, не стріляв – віддавав накази, приймав донесення і керував акцією.

В Урицькій справі важливою є така подробиця. Українські поліцаї, які зганяли людей до будинку на пагорбі, виразно підкреслювали, що йдеться тільки про мешканців гміни Урич, повіту Стрий. Тільки після того, як приїхала трійка есесівців на чолі з Ментенем, до акції долучили мешканців правої сторони граничного потоку, яка належала до гміни Східниця, повіту Дрогобич. З цього випливає, що ці ліквідаційні операції спочатку мали обмежений територіальний характер і реалізовувались на підставі якогось договору з місцевою владою, яка діяла тільки в цьому районі. Під час акцій, що їх проводили офіційно німецькі частини, адміністративних кордонів не існувало. Систематично чистили цілі райони, незважаючи на адміністративний поділ краю. Про те, що в Уричі проходить такий кордон, Ментен міг спочатку не знати. А коли він довідався про це, то пішов на малий ризик і приєднав до акції мешканців, які належали до Східниці, знаючи напевно, що вбивство ще кількох десятків євреїв не потягне за собою жодних юридичних наслідків. Ще один факт, який підтверджує цю версію: у віддаленій на 4 кілометри Східниці нічого не відбувалося. Будь-який німецький підрозділ, призначений для очищення околиць від євреїв, напевно не залишив би Східниці без уваги.

Наступного дня, 28 серпня, у Підгородцях загинули єврейські жінки і діти, які залишилися в живих 7 липня. Таким чином у цьому районі було розв'язано єврейське питання, згідно з обіцянкою Ментена в листі до канцелярії Третього райху. Щодо ліквідації польських партизанів, котрих не існувало, історія мовчить. Тим не менше вистачило заслуг і доказів вірності для того, щоб почати збирання кривавої здобичі.

У наступні місяці Ментен займався грабунком і нагромадженням багатств, скарбів та предметів мистецтва. Він до-

силь часто виїздив до Кракова і Берліна, у Львові або Кракові розмістив таємний склад своїх зібрань. Його агресивні й жадібні вчинки почали викликати небажану реакцію працеводців. Декілька юридичних колізій з окупаційною владою призвели до того, що вона вирішила позбутися невігідного працівника. В першій половині 1943 року він отримав останню заробітну плату – три залізничні вагони. Він розмістив у них усю свою здобич і перевіз до Голландії. Це, без сумніву, була дуже висока винагорода з боку гітлерівської влади, про яку в ті часи могли мріяти тільки найвищі посадовці. Це був період найбільших і вирішальних для німців боїв на східному фронті. Під Сталінградом вирішувався хід війни. Все, що могло їздити по рейках і по дорогах, було мобілізовано для перевезення військових вантажів у східному напрямку. В такий період «звичайному» громадянину Нідерландів, який найчастіше представлявся як перекладач, дали три залізничні вагони і можливість їхати на захід, через майже всю Центральну Європу, яка зазнавала бомбардувань. Ментен залишив після себе море крові, нещастя, страждань і сліз у далекий країні, що колись дала йому сердечну гостинність і багато приятелів. На відміну від інших гітлерівських злочинців, він не може пояснити своїх учинків примусом або обов'язком виконувати накази. Він не був німцем і не мав обов'язку, і ніхто його не примушував вступати до армії іноземної держави. Все це він робив добровільно, без жодного тиску, його навіть ніхто не вмовляв. Його неможливо пов'язати з несвідомими людьми, які виправдовуються, що не розуміли ситуації і наслідків своїх учинків.

Те, що Ментен вибрав Голландію як місце постійного проживання після війни, не свідчить про його наївність. Він був упевнений, що після його злочинів не залишилося жодного сліду. Не боявся викриття його діяльності забитими українцями. Дуже вигідним для нього був післявоєнний розвиток політичних подій в Європі, з поділом на Схід і Захід. Світ був зайнятий злочинами більшого калібру.

Злочинців шукали серед німців, часом знаходили в якійсь іншій державі свого колаборанта. Так сталося з Ментенем в 1949 році, але до цього часу він знайшов багато приятелів і захисників у господарсько-політичних колах. Гроші й майно, в які він завжди так фанатично вірив, не підвели його і цього разу. Вони проклали дорогу до правлячої в той час політичної партії, до різних ексклюзивних клубів і фінансового *high life*^{*}. Заарештований за звинуваченням у співпраці з гітлерівцями, Ментен викрутився за допомогою фальшивих документів, оплачених свідків і передусім завдяки закулісним маневрам можновладних захисників. Для задоволення вимог судових органів він був готовий понести кару в розмірі восьми місяців арешту за колабораціонізм із ворогом. Йому повірили, що він був малозначним перекладачем, який носив мундир і зброю, мав становище і залізничний транспорт та багато інших привілеїв лише за те, що знав слов'янські мови. Згідно з кримінальним правом, він повинен був це спокутувати п'ятьма місяцями ув'язнення, позаяк стільки тривав слідчий арешт до моменту вироку. Ментен, імовірно, уникнув би й цієї кари, якби не були свіжі ще в суспільній думці страшні спогади окупаційних переживань молодой єврейки з Нідерландів Анни Франк^{**}.

М'який вирок мав серйозні результати. Він дав змогу Ментену остаточно звільнитися від побоювань і докорів сумління, якщо вони колись у нього були. Він дав йому змогу з цього моменту спокійно жити і концентруватися на накопиченні майна, яке було започатковане грабунком чужої власності, обманом двох держав Західної Європи. Коли після війни впливла справа відшкодування для жертв

^{*} Тобто шикарного життя.

^{**} Анна Франк (1929–1945) – єврейська дівчинка з Німеччини, яка разом із сім'єю виїхала до Нідерландів після приходу до влади нацистів. Упродовж 25 місяців у 1942–1944 рр. разом із сім'єю та ще кількома євреями переховувалась у таємному сховищі в Амстердамі. З серпня 1944 р. пройшла через концтабори Вестербок, Аушвіц та Берген-Бельзен, де померла від висипного тифу. Авторка знаменитого «Щоденника Анни Франк», перевиданого багатьма мовами, в тому числі українською.

війни, Ментен, як нібито жертва війни, ще зміг витягнути з уряду Федеративної Республіки Німеччина понад мільйон марок. Нічого не вибачив і власній батьківщині. Під виглядом того, що він зазнав витрат на користь голландського руху Опору, він одержав від уряду Королівства Нідерландів 800 тисяч гульденів. Пізніше висловлював лояльність до партії і зрікався політичних поглядів, завдяки чому міг за потреби очікувати реваншу. Водночас та лояльність не стосувалася його приватної здобичі. Він знав, що робив.

Спокійно спливали повоєнні роки, й ніхто не шукав Ментена, ніхто його не переслідував. На Заході його не було в списках воєнних злочинців, бо він діяв «приватно» або у вузькому довіреному колі. Діяв на периферійних територіях, які були забуті Богом і людьми. Взяв ці аспекти до уваги, вибираючи Голландію місцем проживання.

ТРИДЦЯТЬ ШІСТЬ РОКІВ ПОТОМУ

Нові проблеми, нові конфлікти, а також великі й малі справи відсунули події Другої світової війни на другий план. Виросла нова генерація, що не знала жорстокості, яка супроводжувала останню війну, або знала про неї поверхово, з розповідей і публікацій. З плином років можна було відчувати втому народів від спогадів про все те, що нагадувало про війну, яка вже належала минулому.

Але й далі жили люди, які нічого не забули. Люди, які повинні були заплатити на тій війні ціну вищу, ніж інші. Може, тому вони не могли так швидко все забути. Хоча з плином часу їх стає дедалі менше. Про це знають і на це розраховують виконавці всіх цих нещасть і жорстокості з минулого, котрі ще живуть серед нас. Так само думав і Ментен, коли через 35 років вирішив виступити публічно на презентації на аукціоні витворів мистецтва.

Інтерв'ю, яке він дав, облетіло весь світ і потрапило до рук ізраїльського журналіста Хавіва Канаана. Цей журналіст був родичем Пістенерів із Підгородців. Уже під час першого процесу 1949 року він марно стукав у судові двері, викриваючи справжню роль Ментена, підтримуючи лінію обвинувачення численними фактами та зізнаннями ще живих свідків. Тоді його проігнорували. Напевно, хтось був зацікавлений у тому, щоб афера Ментена закінчилася тільки

вироком за колабораціонізм. Канаан мав задовольнитися офіційною відповіддю нідерландських органів правосуддя, що відновлювати справу вже запізно. Одначе залишилося багато доказів, які мали десь зберігатися. Тільки через чверть століття їх викопали в городі недавно померлого колишнього функціонера слідчої поліції. Одночасно слідство проводила комісія з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі, яка вислуховувала різних свідків подій у Підгородцях і Уричі. Було отримано свідчення безпосереднього свідка бійні в Уричі – автора цих спогадів.

Одначе живі свідки або особи, які знали правду про знищення євреїв у трикутнику Сопіт – Підгородці – Урич, не мали тих рис, що притаманні людям рішучим, послідовним і цілеспрямованим, котрі прагнуть досягти результатів і виявити та покарати винних у їхніх стражданнях і трагедіях. Було мало людей, схожих на Ганса Кноопа, майбутнього редактора «Accent»*. Справу Ментена залишили органам правосуддя. Ментену і цього разу посміхнулася удача, за це він мав дякувати своїм жертвам. Він дожив до пізньої старості у спокої й добробуті. У разі непередбачуваного розвитку подій він завжди міг розраховувати на підтримку таємних покровителів і явних прихильників, а передусім на похилий вік і слабке здоров'я.

Випадок із сенсаційним рекламним інтерв'ю перейшов усі межі скромності й обережності. Він привернув увагу журналістів, ласих до сенсацій, які спочатку цікавилися тільки походженням колекції, виставленої на аукціон. Разом із колекцією побачило денне світло також минуле Ментена, заледве відкопане в пам'яті нечисленних уцілілих під час масової різанини, а також зібране у слідчих архівах з 1949 року. Був початок 1976 року, мертвий сезон для преси, тому пресові агенції охоче розміщували сенса-

* «Accent» – нідерландський щотижневий журнал, що виходив у 1968–1978 рр. за фінансової підтримки підприємця Фріца Філіпса, колишнього в'язня концтабору Вугт та Праведника народів світу, і банкіра Біб ван Ланшота, колишнього учасника руху Опору. Ганс Кнооп (1948 р. н.) був його редактором у 1974–1977 рр.

ційні репортажі з авантюрного життя голландського мільйонера.

Голландські засоби масової інформації доклали багато зусиль, щоб висвітлити цю історію з усіх можливих сторін. Дуже сильно перейнявся минулим Ментена ілюстрований тижневик «Ассент». Редактор Ганс Кнооп, який невтомно збирав елементи до мозаїки його життя, просунувся так далеко, що впевнений у собі Ментен неабияк занепокоївся. Він рушив у контратку з єдиною зброєю, яку мав, – грошима. Спочатку несміливе зондування за допомогою невеликих сум, потім суми було подвоєно. Ментен навіть пожертвував велику суму до фонду переслідування колишніх військових злочинців через бюро Візенталя. Хіба це не зворушливий жест з боку загалом скупого мільйонера? Взамін він не хотів нічого, лише щоби припинили копірситися в його минулому. Реклама для акції, так, але без реклами його життєвих заслуг.

Репортажі, які з'являлися дедалі частіше і збуджували загальну цікавість, не могли залишитися без відповіді. Голландські слідчі органи пішли формальним шляхом. Розібратися зі справою Ментена доручили прокурору доктору А. Габермегелю, першому комісару поліції Г. Г. Петерсу й інспектору поліції Д. Пастеркампу. Розпочалося нелегке довготривале слідство. Проблему становила відстань до місця скоєння злочинів та розпорошення свідків по всіх континентах землі. Багато осіб треба було розшукувати за допомогою оголошень у пресі, радіо й телебаченні, багато – ніколи не відгукнулися. Померли, забравши в могилу таку потрібну тепер правду.

Слідство, а також набридливі газетні публікації і телевізійні інтерв'ю почали сильно непокоїти й нервувати Ментена. Це можна зрозуміти, якщо взяти до уваги його постійну впевненість у цілковитій недоторканності. Він знову почав протидіяти, але тим разом дуже наївно. Наприклад, викупував у Бларікюм (містечко в Голландії, де він жив) усі

екземпляри газет, в яких були матеріали, що його компрометували. Але коли зрозумів, що один раз запущену машину неможливо зупинити жодним чином, він вирішив змінити тактику дій.

Свою справу він намагався перевести на політичні рейки. Йому більше пасувала роль переслідуваного політичного «героя», аніж навіть невинної жертви, яку підозрюють у звичайних злочинах. Йому спало на думку зіграти на чутливих струнах сучасних настроїв. Він заявляв, що вся ця акція спрямована проти його невинної особи, є змовою проти нього злих міжнародних сил, які невідомо чому згадали про нього через понад тридцять років. Згідно з цією лицемірною концепцією, насамперед його особою цікавились одна з найбільших держав світу – Радянський Союз, і міжнародне єврейство, пов'язане з комунізмом. Цей останній союз був особливо промовистим, заради такої важкої особистості, як Ментен, об'єдналися і примирилися дві ідеології, які крім цього не мали жодних спільних інтересів. Ментен мало пам'ятав зі своїх діянь під час війни, але прийняте і засвоєне в ті часи гасло «жидокомуна» він пам'ятав добре.

Коли на прохання голландських слідчих органів Польща передала свої матеріали розслідування, і вона опинилася серед учасників змови як одна з держав східного блоку. Як же могло бути інакше, якщо Ментен вибрав для своїх злочинів землі, які лежали на кордоні власне тих двох держав. Тепер ми мали повний комплект змовників проти Ментена. Ніяких важливіших або нагальніших справ не було ані у Радянського Союзу, ані у Польщі, ані у «жидокомуни», як тільки переслідувати «невинного» громадянина Голландії. Чому? Як мільйонер, Ментен був представником західного капіталу, а тому, як то кажуть, сіль в оці цих лівих елементів... Радянському Союзу ішлося про компрометацію західної демократії й відвернення уваги світу від власних суспільно-політичних негараздів. І нехай хтось скаже, що Ментен був занадто скромним...

Так з'явилася спритна, хоча й шита білими нитками концепція політичної афери з наміром знайти таким чином прихильників. Частково це Ментену вдалося. Відомо, що нацистська ідеологія не зникла після того, як побачила своє обличчя в дзеркалі правди, вона ще живе з надією на відродження. Її прихильники бачили в Ментені героя і мученика за ідею. Тому вони берегтимуть його й надалі.

Цікаво, чи Ментен справді вважав, що світ повірить у цю версію, чи він схопився за останню соломинку, за браком інших дієвих аргументів оборони. Обраної тактики він дотримувався без жодних обмежень, як і його захисник. Свідки оскарження були поділені на дві категорії: перша – ті, що за залізною завісою, друга – із західного світу. У заздалегідь запланованій політичній афері інакше бути не могло. Ще задовго до прослуховування свідків Ментен і його адвокат вирішили, що свідків, які походили зі східного блоку, можна не брати серйозно до уваги, позаяк вони є безвольними інструментами диктаторської влади. Інші, із заходу – то брехуни або агенти радянського КДБ, спеціально підготовлені з цією метою, проінструктовані і вислані на Захід під фальшивими прізвищами, які збігалися з прізвищами родин, які колись жили в місцевостях, що були ареною кривавих подій.

Хоча пам'ять із віком слабшала, Ментен уперто стверджував, що вся історія про ліквідацію єврейського населення в Уричі є суцільною вигадкою, бо, мовляв, у цьому поселенні, як і в інших підкарпатських селах, не було такої кількості євреїв, про яку йшлося у справі. Однак він прогледів один з важливих чинників слідства або ж недооцінив можливості слідчих органів. Спеціальна комісія голландських слідчих органів знайшла, за допомогою відповідних радянських служб, могили в Підгородцях і Уричі, про які згадували свідки. Багато днів тривала тяжка праця з очищення кісток і складання людських скелетів – великих, малих і маленьких.

Було викопано дуже багато особистих предметів, приміром, ключі, монети і годинники, які показували дванадцятку. Того вечора їх уже ніхто не заводив. Знайшли дитячі іграшки, пляшечки із сосками, залишки взуття і дівочі коси. Найпромовистішим свідченням трагедії, яка розігралася влітку 1941 року, був скелет дорослої людини, яка обіймала руками маленький скелет немовляти. Слід кулі був тільки в голові дорослої особи.

В Уричі, де, згідно зі свідченнями Ментена, євреїв не було, налічили понад 140 дорослих скелетів і 18 дитячих. Нехай ніхто не думає, що цей доказ справив враження на Ментена або змінив його пихату поведінку. Бо він мав приховану альтернативу – назвати інших виконавців цієї бійні, сподіваючись, що якщо вийде з Уричем, то автоматично буде врегульовано справу з іншими місцевостями. Однак добрий солдат ніколи не вистрілює всі патрони за один раз, тому Ментен поки що не поспішав називати інших виконавців, він дав трохи ініціативи своєму захисникові, який після першого зіткнення з автором цих спогадів, у присутності слідчого судді, мимохіть поставив підступне запитання. *«А що відомо свідкові про знищення цивільного населення радянськими військами, які відступали?»*. При цьому було вжито слово «Blutbad» (різанина). Це запитання можна вважати вершиною безсоромності й лицемірства, а надто тому, що його поставив адвокат, який захищав ренегата, вже раніше засудженого за співпрацю з нацистами, котрого тепер звинувачували в одному з найогидніших злочинів проти людяності. Для досягнення мети сумнівної якості ніхто, як бачимо, не добирав засоби.

Слідство тривало в неослабному темпі, додаючи нові, дедалі обтяжливіші докази вини. В родинних альбомах і воєнних архівах знайшли цікаві фото Ментена, який весь час удавав із себе жертву війни. На одному з фото він стоїть у мундирі СС з пістолетом на ремені, в позі, яка відповідала мундиру і виконуваний ролі. На іншому – стоїть біля відкри-

того військового автомобіля, поруч із приятелем, схожим на «Рудого» з урицької акції. Решта фотографій могла би вже й не мати великого значення, якби вони не заперечували один з аргументів захисту Ментена. На одній з довоєнних фотокарток з маєтку в Сопіті, зробленій після полювання, – озброєний мисливським карабіном Ментен, група загоничів і вбитий олень. А Ментен і його захисник стверджували, що це абсурд – звинувачувати поштивого Ментена в якихось діях, пов'язаних із вживанням вогнепальної зброї, позаяк він з дитинства боявся і відчуває відразу до всього, що стріляє...

Перекручених і брехливих викрутів було значно більше. Почалося зі знання польської мови. Спочатку Ментен твердив, що, незважаючи на багаторічне перебування в Польщі та спроби отримати польське громадянство, він ніколи не знав польської мови. Запевняв, що розмовляв із місцевими німецькою, оскільки цю мову знали всі на території колишньої Австрійської імперії. Так, німецьку мову знали польська інтелігенція і більша частина єврейського населення, але з українськими селянами в Сопіті або околиці він міг porozумітися, розмовляючи або польською, або українською. Це була одна з найменших неправд Ментена, і його навіть не вразило особисте свідчення його брата Дірка, що Пітер вільно володів польською мовою, усною і письмовою.

Під час слідства і коли була можливість дати інтерв'ю газеті чи телебаченню, Ментен заглиблювався в щоразу складнішу і вигадливішу брехню. Почав зі звинувачення своїх «переслідувачів» у сфабрикуванні за допомогою монтажу його фотографій у мундирі СС. Присягав, що ніколи не одягав цей мундир. Цей викрут можна вважати одним із найнаївніших. З одного боку, тяжко було повірити, що німці завадали собі стільки клопоту, щоб зробити фотомонтаж, з метою помістити до архіву таку достойну особистість, як Ментен. Хоча, з іншого боку, вибили йому з рук той аргумент його давні товариші по зброї, прихильники ідеології,

на яких він посилався. Їм не спало на думку, що Ментен заперечував, що носив мундир. У цій ситуації Ментен визнав, що виконував у німців функції перекладача, а мундир дістав, щоби безпечніше пересуватися окупованою територією. Таке зізнання, вочевидь, є гідним «несправедливо» звинуваченої людини. Спочатку він стверджував, що не знає слов'янських мов, потім визнав, що був військовим перекладачем на територіях, де мешкали українці й поляки, забувши про те, що німцям там найменше був потрібен перекладач із голландської німецькою. А мундир СС Зондердінст? Невже для безпечного пересування не вистачило б мундира Вермахту або військової допоміжної служби? Ті захисні маневри, однак, не становили суть проблеми, яка була предметом слідства. Вони були продовженням тактики, обраної ще в 1949 році, що принесла Ментенові м'який вирок – вісім місяців в'язниці. Тим разом ішлося не лише про мундир і службу в гітлерівських військах, а про те, що Ментен робив у період липень–серпень 1941 року і яку роль виконував у розстрілі людей у Підгородцях та Уричі. Допитані свідки стверджували, що бачили його в обох випадках у ролі керівника тих акцій. Ментен постійно стверджував, що його не лише не було в цей час у Підгородцях та Уричі, а взагалі він не перебував у тому районі Польщі. Залежно від сказаного й обставин, за алібі йому правили міста Краків, Закопане або Берлін. В одному випадку підтвердженням цього мав бути лист однієї німецької дами, в іншому – талони на обід, які давали пред'явникові можливість поїсти в одному з ресторанів Берліна. Докази такого роду слід було досконально дослідити, бо вони мали дуже істотне значення для ходу слідства. Підтвердження їхньої правдивості автоматично призвело б до закінчення слідства і реабілітації підозрюваного. Лист, однак, був документом досить туманним. Постає питання, з якою метою невинна людина готує собі листа, зміст якого точно вказує на дату його перебування в певній місцевості, крім того, дбайливо зберігає цей лист

стільки років... Талони на обід слідчі органи передали на дослідження до спеціального інституту, який після закінчення війни досліджував господарсько-політичну систему Третього райху. Результат нікого не здивував. З'ясувалося, що дати на печатках сфальшовані, а талони для споживання обідів у ресторані ввели тільки в першій половині 1942 року. До того ж до слідчого добровільно з'явився старий німець, колишній офіцер СС у сумнозвісній дивізії генерала Шонгарта*, і засвідчив, що знав Ментена з часів операцій цієї дивізії в районі Львова і вже в середині липня мав із ним коротку розмову в офіцерському казино у Львові. Цей німець стверджував, що після першого розстрілу єврейських заручників, пригнічений побаченим, поділився своїми враженнями з Ментеном. Ментен у відповідь зауважив, що командир розстрільної роти заслужив орден «Лицарський хрест» («Zum Ritterkreuz»)** . Це свідчення прозвучало на судовому процесі у присутності Ментена, який забув про попередню тактику відкидання звинувачень, коли він стверджував, що в той час взагалі не перебував у районі Львова. Він не назвав свідка брехуном і фальсифікатором дійсності, як в інших випадках. Він тільки спокійно відповів: *«Свідок не має почуття гумору і не зрозумів тоді іронії в моєму зауваженні»*. Тим самим він визнав, що вже в липні 1941 року перебував у Львові, і не в будь-якому товаристві. Невдачі в тактиці заперечення всіх доводів і замилювання очей нейтральним спостереженням за перебігом слідства не ослабили його хижачьких методів, він і далі вигадував нові прийоми. Кількість томів справи з доказами вини збільшувалася, було визнано перекручування лінії захисту, тож зрештою в листопаді 1976 року прокурор віддав наказ про арешт. Однак Ментен зник разом із дружиною за кілька годин до прибуття поліції. Хтось його вчасно попередив. Як бачимо, не всі

* Йдеться про айнзацкоманду особливого призначення і її командира оберфюрера СС Шонгарта.

** Лицарський хрест Залізного хреста – вища ступінь військового ордена Залізного хреста Третього райху. Введений 1 вересня 1939 року.

прихильники покинули його в тяжку годину. Він зник без сліду, попри те, що його вілла-палац у Бларікюм перебувала під таємним наглядом поліції в цивільному кілька днів до запланованого арешту.

Напевно, були й ті, хто, почувши цю звістку, зітхнули з полегшенням. Не всім подобався довготривалий важкий судовий процес, який відкопував безсоромні справи понад тридцятирічної давнини. Пролунали також голоси несміливого протесту проти розкопування старих гріхів старої, хворої на діабет людини. Можна було чітко відчутти байдужу атмосферу післявоєнного суспільства, яке жило в спокої й добробуті та інстинктивно захищалося від спогадів про воєнне пекло.

За два тижні Ментена випадково впізнали в одному з motelів на околиці Цюріха. Був у ньому зареєстрований під прізвиськом Мільтон. Передбачливо вибрав цю країну, знаючи, що у Швейцарії існує строк давності щодо злочинів, скоєних понад тридцять років тому. Він розраховував на те, що уряд Швейцарії не видасть його уряду Голландії. Він не помилився. Спочатку уряд Швейцарії став на позицію закону і відмовився видати Ментена. Почалися довготривалі переговори за участю особисто міністра юстиції Нідерландів. Тільки після подання уряду Швейцарії матеріалів справи з безсумнівними доказами, які звинувачували Ментена в одному з найогидніших військових злочинів, позиція уряду Швейцарії змінилася. Перед різдвяними святами Ментен повернувся спеціальним літаком, під охороною поліції, до своєї вітчизни. У в'язниці Амстердама, зважаючи на похилий вік і хворобу, йому надали окрему камеру, спеціальне харчування і постійний нагляд медсестри. Умови були не найгірші, хоча площа камери була значно менша, ніж вілла в Бларікюм.

ПРОЦЕС

У квітні 1977 року в Надзвичайному суді Амстердама розпочався процес Ментена, який тривав майже дев'ять місяців. Було виголошено акт обвинувачення, потім із довгою промовою виступив Ментен. Його агресивна і пихата позиція вже в перший день судового процесу дала присмак того, що відбуватиметься пізніше в залі суду.

Як можна було передбачити, він висунув колегії суддів звинувачення у змові та співпраці з комуністичними агентами і КДБ, себе ж змалював як дуже поштиву і спокійну людину, яка не має нічого спільного зі справами, описаними в обвинувальному акті.

У Ментені, який промовляв темпераментно й енергійно, важко було упізнати старика, хворого на діабет. Нелегко було також знайти кращого захисника. Його промова містила багато образливих зауважень на адресу представників голландського судочинства, що викликало відповідну реакцію голови суду, який погрожував вивести обвинуваченого із зали суду. З цього моменту такі конфлікти повторюватимуться.

У вщент заповненій судовій залі 8 травня відновилось судове засідання. Заслуховували свідків обвинувачення, які прибули з різних куточків світу. Євреї і поляки, що жили в Польщі, Швеції, Ізраїлі та Сполучених Штатах Америки,

зібралися через понад тридцять років в Амстердамі. Частина з них зустрілася вперше в житті, деякі – через тридцять років, були також зворушливі сцени зустрічі друзів молодості, які всі ці довгі роки не знали про те, що вони вціліли. В залі суду різними мовами звучали гіркі слова правди про трагічні події в Підгородцях і Уричі. Серед свідків були безпосередні жертви обвинуваченого, які в один день втратили все і всіх. Були також свідки незаангажовані – ті, що лише спостерігали за акціями, котрими керував Ментен.

Свідки, які описували події в Підгородцях, не знали перебігу акції в Уричі, й навпаки. Попри це, уважний слухач міг би знайти багато спільних моментів і велику схожість у методах проведення цих акцій. Більшість свідків знали Ментена ще до війни, тож легко упізнали його як одного з трьох есесівців, які проводили езекуцію. Одним зі свідків була жінка похилого віку, яка працювала перед війною у Ментена в Сопітському маєтку кухаркою. Вона переповіла суду зміст розмови з Ментеном, що відбулася на початку липня 1941 року в маєтку. Він з'явився у повному обмундируванні, звернувся до неї на ім'я і запитав: *«Ну як я тобі у новому мундири?»*. Таке зізнання, яке дала під присягою гідна довіри жінка похилого віку, підтверджувало присутність Ментена в цій місцевості вже на початку липня 1941 року і мусило струснути тих людей, які стверджували, що він був десь в іншому місці. Однак не таку людину, як Ментен. З властивою йому нагістю він обізвав свідка непристойними словами, стверджуючи, що це очевидні дурні вигадки, бо в цій жінці він взагалі не впізнає своєї колишньої кухарки.

До цього моменту Ментен демонстративно ігнорував адвоката, який сидів поруч. Ментен у якийсь момент сказав, що захисник погано підготувався до справи, що розвеселило присутніх у залі. Він, як обвинувачений, не зважав на встановлені норми поведінки в суді, тому часом зчиняв безлад і гострі суперечки з головою суду. З обвинуваченого перетворювався на агресивного обвинувача, що безупинно

атакує всіх: суд, прокурора, слідчу поліцію і свідків. Адже перші – то слуги міжнародного комунізму і зняряддя в руках СРСР, другі – то брехуни або тайні агенти КДБ.

Одночасно пішли в атаку інші сили – анонімні й боязкі. Почалося з анонімних погроз на адресу редактора Ганса Кноопа. Не залишили у спокої прокурора і комісара поліції, а також головного свідка обвинувачення, який жив у Швеції, йому «радили» відмовитися від виступу в суді Амстердама.

Настав день зізнань головного свідка подій в Уричі, автора цих спогадів. Свідчення тривали майже шість годин і крок за кроком, хвилина за хвилиною показали перебіг подій 27 серпня 1941 року. Незалежно від умов і мети цих зізнань, їхній страшний зміст мав вразити кожну людину, яка слухала особисту розповідь людини, котра переглядала і переживала вельми трагічні особисті спогади. Тільки дві особи сиділи незворушно, бо, напевно, хотіли таким чином продемонструвати, що їм байдуже до свідчення, яке вони задалегідь вважали вигаданим.

Ментен робив вигляд, що взагалі не слухає, постійно гортаючи папку з документами. Зрештою не стримався, повторив епітети на адресу свідка, потім, перетворившись на «мудрого й досвідченого» адвоката, почав перехресний вогняний допит. Невеселу атмосферу в залі перервав жартівливий та іронічний тон запитань, які ставив Ментен: *«Яка сорочка була на ньому? Чи був капелюх? Якої породи був кінь, на якому він їздив?»*. За його ментальністю, не було нічого важливішого в цьому свідченні, як отримати відповідь на ці підступні запитання. Або ж це були жарти, які відповідали атмосфері й важливості цієї миті. Хоч би там як, він застосував зброю менш небезпечну, ніж 36 років тому.

За іншої можливості не менш підступне запитання поставив захисник, він запитав того самого свідка, з якого боку могили лежала викопана земля. Він міг про це запитати у свого клієнта, який краще орієнтувався в таких подробицях. Отримавши відповідь, що свідок не бажає відповідати

на дурні запитання, відмовився від подальшої розмови. В залі суду йому не спали на думку розумніші запитання, але за межами зали він не відмовився від спроб дискредитувати свідка в багатьох інтерв'ю. Легше і безпечніше воювати, коли не маєш перед собою противника.

Чекали на нову групу свідків із Підгородців, цього разу з території Радянського Союзу. Згідно з прийнятою тактикою захисту, їх одразу було дискредитовано як неправдивих, позаяк приїхали з країни, яка керувала волею і діями своїх громадян. Перед судом постав військовий експерт-професор, який своїм авторитетом мав довести, що екзекуції в тій місцевості неможливо було виконати так швидко після відходу радянських військ, оскільки там ще тривали бої. Потім експерт доводив, що знайдені в могилах гільзи від куль належать до зброї, яку використовували під час Першої світової війни, натомість такі предмети, як персні, монети і годинники, заперечують участь німців у вбивствах, бо вони конфісковували коштовні речі перед кожною акцією. Йшлося тільки про Підгородці, позаяк могили в Уричі ще не були розкопані.

Дивною і нелогічною була ця експертиза. По-перше, експерт не зауважив можливості перевірки історії військових дій у німецьких архівах, які містили докладні дані про перебіг раптового нападу на СРСР. З документів чітко випливає, що в цьому районі взагалі не було сутичок і що ці землі німці захопили вже в липні 1941 року. По-друге, аргумент про конфіскацію дрібних предметів особистого вжитку свідчив про повне незнання тогочасних реалій. Хто повірить, що німців могли зацікавити такі «коштовності», як старі кишенькові годинники, кілька монет і навіть обручки?! Навпаки. Якби розкопали могилу, що була справою рук українців, як, наприклад, під час погрому в Східниці, там би не знайшли навіть золотого зуба, гребінця або взуття.

Експертиза мала не лише засвідчити безпідставність звинувачень на адресу Ментена, а й взагалі скерувати підозри в

інший бік. Вона була суголосна статті, надрукованій незадовго перед цим у німецькому неонацистському журналі, під багатозначною назвою: «Жоден єврей не був знищений у газових камерах, час покінчити з брехнею про знищення єврейства в гітлерівських таборах». Одначе не зупинилися на політичній експертизі. Захист викликав також так званого ідеологічного експерта. Це був молодий радянський громадянин, якому після втечі із СРСР голландський уряд відмовив у політичному притулку, тож він залишився у ФРН. Його кваліфікація як фахівця спиралася передусім на факті, що він утік зі своєї країни, а також на тому, що він був готовий «демаскувати» методи, які застосовували в СРСР. «Експертиза» мала переконати суд, що недоцільно брати до уваги майбутніх свідчень осіб, які походять із Радянського Союзу.

Після літньої перерви розгляд справи відновився, розпочали зі слухання свідків із Радянського Союзу – українців із села Підгородці. Серед них був колишній функціонер української націоналістичної міліції, який перебував на службі під час розправи. Всі підтвердили зізнання свідків із Польщі, хоча вони у м'якшій формі звинувачували безпосередньо Ментена. Підкреслювали, що Ментен командував двома есесівцями, але не бачили, щоб Ментен сам стріляв у жертв.

На суді давав свідчення Гелько Шляйфер, який після порятунку мешкав у Радянському Союзі. Ментена перед війною він не знав, перший раз почув його прізвище від батька, у схованці на горищі під час розправи в Уричі. Крім основних моментів перебігу акції, він мало що пам'ятав із того дня. Свідчення Шляйфера можуть бути класичним прикладом безпідставності тез експертів і захисту про фабрикування радянськими компетентними органами текстів показань свідків. Шляйфер засвідчив те, що він пам'ятав. Ця розповідь мала дуже велике значення для підтвердження показань головного свідка. Адже ще раніше захист виступив із новою теорією з метою переконати судвилучити його

зіннання з матеріалів справи. Теорія ґрунтувалася на новій концепції, що головний свідок взагалі не перебував в Уричі під час подій, які розглядали в судовому процесі.

Ця теорія стала головною лінією захисту Ментена. Ніби одна й та сама платівка повторювала по колу ті самі фрази, ті самі теорії й юридичні зачіпки. В поведінці й поставі Ментена не сталося жодних змін, попри тривалий судовий процес і збільшення незаперечних доказів його вини. Пихато виголошував, що він бореться не за волю, а за честь. Відомо, що кожен бореться за те, чого йому бракує...

Список свідків захисту, виголошений на початку процесу, зменшився з 70 до кільканадцяти осіб. Це переважно були непрямі свідки, які не знали суті справи, вони повторювали історії, почуті від інших, або виголошували свою думку про Ментена. Серед документів захисту, поданих суду, була також розповідь свідка з Ізраїлю, який через похилий вік не міг з'явитися особисто. Старий був торгівцем антикваріатом, він зіткнувся з Ментеном у Львові, коли той купував витвори мистецтва. Про обсяг цієї торгівлі небагато, очевидно, відомо, але згідно із зізнаннями того свідка, Ментен рятував йому життя. Це може бути правдою, однак не є доказом того, що одним зізнанням Ментен хотів підкреслити – він рятував євреїв під час окупації. В цьому випадку не мав значення той факт, що виклик як свідка захисту єврея суперечить теорії захисту про наявність єврейської змови проти Ментена. Це зрештою не була ані перша, ані остання суперечність у стратегії його захисту.

Після закінчення судових слухань суд перейшов до слухання сторін. У понад двогодинній промові прокурор підсумував усі найістотніші докази вини обвинуваченого, вимагав від суду визнання достовірності свідчень усіх свідків обвинувачення. На відміну від наявних версій, які стосувалися мотиву злочинної діяльності, прокурор відкинув усі домисли про бажання помсти за можливі моральні чи матеріальні збитки, або про закоренілу расову ненависть у обви-

нуваченого. На думку прокурора, Ментен учинив найтяжчі й найогидніші злочини проти людяності з найнижчих мотивів – усе життя він прагнув лише збагачуватися. Ментен заслуговує на смертну кару, одначе через те, що її відмінили в Голландії 20 років тому, прокурор вимагав пожиттєвих тяжких робіт. Промови обвинувача Ментен не чув. Пославшись на хворобу, він відмовився з'явитися до суду.

Другим виступав захисник. Зміст виступу був настільки безбарвним і нецікавим, що навіть преса, ласа до сенсацій, подала тільки короткі інформаційні повідомлення без висвітлення змісту виступу.

Останнє слово було за Ментеном. Його виступ, який тривав майже шість годин, можна викласти кількома реченнями. Він укотре повторив усі свої теорії, тези і версії, якими оперував під час слідства і суду. З його виступу випливало, що суд є безвольним інструментом у руках СРСР; прокурор танцює під музику КДБ; слідча поліція кориться змовникам; свідки із Заходу не заслуговують на довіру. Свідки зі Сходу свідчать із пістолетом біля скроні; доказові документи сфальсифіковано. В усій цій мафії фальші і гниття є тільки одна поштива і невинна особа – він сам, Ментен, жертва наклепів, змов і помилок. Своім апломбом і зарозумілістю він посунувся так далеко, що поставив свою достойну особу в один ряд із відомими особистостями, яких переслідували за їхні погляди.

ВИРОК

Процес закінчився оголошенням вироку 14 грудня 1977 року. Суд визнав Ментена винним у смерті 30 жителів Підгородців 7 липня 1941 року, за що присудив йому 15 років в'язниці. Тобто по півроку за кожную голову. Це схоже на торгівлю, вартість спадає мірою старіння товару, а ціна знижується за гуртових закупівель. За браком достатньої кількості доказів, яких вимагало голландське кримінальне законодавство, у визначенні покарання не було враховано жертв із сусідніх поселень довкола Підгородців і Сопіта. Суд, однак, підкреслив, що, незалежно від офіційного вироку, вірить у щирість і правдивість свідків, які розповідали про події в Уричі, і переконаний в участі Ментена як в акції в Уричі, так і в інших населених пунктах, зокрема, й у львівських подіях.

Якщо згадати основи теорії про гуртовий товарообмін, то Ментен, вірогідно, не отримав би більшого покарання за всі свої діяння, разом узяті. Сміливо можна сказати, що і з цього випадку він вийшов майже сухим із води. Для третього судового процесу тепер уже запізно, і ні в кого, крім самого Ментена, не стане на таке зусиль.

Брак доказів вини був пов'язаний із кількістю прямих свідків, а також певними розбіжностями в поданні подробиць подій. Пересічній людині, що не знає тонкощів кримінального кодексу, таке рішення може видатись щонайменше незрозумілим.

мілим. Що необхідно для встановлення фактів справи, яка сталася 36 років тому, якщо точно відомо, що ці події дійсно мали місце? Чи присутність виконавця, чи побічні подробиці до головної лінії справи? Щодо головного питання, яке стосувалося присутності підозрюваного на місці злочину, ніколи не було жодних суперечностей у свідченнях. Була певна різниця в описі подробиць, пов'язаних з атрибутами, побічними сценами і навіть із погодою у ті дні. В цьому немає нічого дивного, що кожен зі свідків упродовж цілого життя тримав у пам'яті прізвище вбивці своїх близьких. Але водночас десь загубив, під багаторічним важким, трагічним тягарем, якісь деталі, що швидко змінюються, як у калейдоскопі. Таких незначних незбігів одразу після війни, напевно, було б небагато. Час і тепер працював на Ментена. Він виграв і цього разу. Рука справедливості наздогнала його у віці 78 років, через 36 років після тих подій. Він уміло оминув засліплену Феміду і спритно обманув слідчі органи. Заплатив не дуже високу ціну за смерть 30 людей, тільки тому, що під час першої езекуції поводився досить необережно, дозволив майже всьому селу дивитися на його діяльність.

Урич не був схожим на решту сіл із цієї околиці. Там мешкали переважно євреї, яким назавжди закрили рота, і поляки, які не вийшли зі своїх будинків дивитися на різанину. Присутні під час акції українці виконували переважно допоміжні функції, в чому ніколи не хотіли і не могли зізнатися. Якби до справи знищення євреїв в Уричі поставилися ретельніше, якби не великий поспіх під час витягання і конвоювання людей із віддалених будинків, тепер не було б і тих кількох свідків, які чудом уціліли. Ця помилка української міліції і «бравої» трійки есесівців коштувала Ментену дуже небагато. Суд обмежився особливими зауваженнями в обґрунтуванні вироку, однак слідчим органам довелося багато працювати, зокрема, провести ексгумації могил в Уричі.

Процес Ментена викликав різні реакції. Для одних судова зала була театральною сценою, на якій грали класичну

виставу з далекого минулого, інші показували виразну нехоть до відкриття давніх справ «сумнівної історичної вартості». Та категорія людей готова була симпатизувати і співчувати радше старому Ментену, а не безіменним жертвам із далекої країни. Не бракувало і тепер не бракує людей, які вірять у виголошену Ментеном теорію про міжнародну змову проти нього.

Для осіб, непохитно впевнених у правдивості всієї безславної історії Ментена, обвинувальний вирок став усе ж таки символом справедливості. Залишилося відчуття полегшення, що завдяки судовому процесу світ почув ще один сумний розділ трагічної історії війни. Історії, яку, на жаль, ніколи не буде дописано до кінця.

Нехай ці слова оскарження, які понуро дзвеніли упродовж кількох місяців, досягнуть потрібної мети для добра людства. Нехай вони стануть застереженням для тих, хто ще й тепер перебувають у випарах злодійської расистської ідеології. Нехай вони торкнуться сумління тих, хто свідомо чи несвідомо потурають і терплять присутність людей, на руках яких засохла кров безвинних.

Нехай ці слова скарги і страждання, які все життя стримували у своїх серцях несправедливо скривджені люди, замінять квіти і запалені свічки на забутих могилах їхніх близьких – на могилах, яких вони ніколи не відвідували.

ЗАБУТИЙ СПАДОК І СПОГАДИ НА МАЙБУТНЄ

Катті Гауптман

ЧАСТИНА 1. ШЛЯХ ЗАБУТОГО СПАДКУ

Гарний вигляд

Мій дідусь Міхал завжди казав, що вижив тому, що добре виглядав. Справді, старі фотографії свідчать, що він був вродливий, але він мав на увазі інше. Дідусь розумів, чому важливо не бути схожим на єврея. Одного серпневого дня 1941 року він став свідком масового знищення всієї своєї родини і майже всіх знайомих у його рідному селі. Коли він тікав, його вигляд допоміг загубитися в юрбі і стати нормальним – не євреєм.

У нього були правильні риси обличчя, він знав кілька мов і мав добрі манери, міг поводитися як культурний європеець, у Польщі його вважали поляком.

Упродовж десятиліть після Другої світової війни він переховувався під іншою, тяжко здобутою особою. Його не

вважали євреєм. Тільки продавець із сусіднього магазину, у Варшаві, ще під час війни, бачив його маскування. Він сказав: «Пан напевно не з наших, бо пан має такі сумні очі».

Три життя

Життя діда Міхала складалося з життя трьох різних особистостей, у трьох різних культурних регіонах. Він виріс у єврейській спільноті в Галичині (Західна Україна) і бачив її знищення. Упродовж 30 років жив під фальшивою маскою поляка у Варшаві, поки не був викритий як єврей і мусив залишити країну, був позбавлений громадянства, але з правом виїзду до Ізраїлю. В Ізраїлі він ніколи не був, і чи вважав він себе євреєм після 30 років заперечення цього факту, я можу тільки спробувати уявити.

Швеція відкрила свої кордони для багатьох євреїв, яких Польща викинула зі своєї території в 1968–1971 роках. Міхал спакував чемодани, й останні 20 років свого життя був емігрантом у Швеції.

Викриття всіх шокувало. Лише моя бабуся Софія знала таємницю. Вона врятувала Міхалові життя, коли знайшла його дуже хворого, в гарячці, спричиненій вогнепальним пораненням, на шляху до Варшави. Разом вони пережили війну. Свою першу дитину вони втратили під час повстання у Варшаві в 1944 році, а наступного року народилися близнюки, які вижили. Однак діти нічого не знали про походження свого батька. Тільки тепер, у дорослому віці, вони почули цілком нову історію, з якою вони мали знайти якийсь зв'язок. Вони вирости в одній культурі, а їм подали іншу, до того ж таку, що їй багато людей погано сприймали.

Ця нова інформація мала зумовити багато запитань, однак, на мою думку, вона розбудила приховані думки. Довго приховувана історія Міхала дуже позначилася на родині. Я намагаюся пригадати, що він взагалі розповідав про своє минуле і про те, що не має родини.

За словами моєї мами, знали, що він походить із Галичини, що вчився у Львові. Вдома його улюбленими стравами були вареники, кутя і смажені млинці з маці.

Можливо, він згадував сестру, яка вирощувала овочі на городі, і що вона померла під час війни. Хтось повинен був допитуватися про подробиці, чи цього ніколи не було? Схоже на те, що не було більше нічого, крім деяких загальних спогадів.

Коли дізналися про походження Міхала, це вплинуло на життя рідних, які про це нічого не знали. Упродовж 4–5 років цілком змінилося життя польської родини з комуністичного краю – всі опинилися у Швеції. Ми завжди казали, що приїхали до Швеції не тому, що ми втекли від переслідувань чи комуністичної диктатури. Ми просто приїхали.

Спогади

У Швеції Міхал зміг повернутися до свого першого життя і, як він сам казав, до забутих могил. За часів мого дитинства дідусь заново переживав події, які були глибоко захищені упродовж майже половини життя. Повернувся до свого старого прізвища і згодом дав нам нове. Але потім він майже не розмовляв зі своїми близькими про те, що пережив. Також не розповідав про своїх чотирьох загиблих сестер і їхніх дітей. Мене вражає, що я ніколи не чула, як він називає їхні імена, тільки казав, що одна сестра мала дозвіл на виїзд до США, а друга могла врятуватися, але сама не захотіла залишитися живою.

Я не можу познайомитися з тією частиною родини. Не знаю, чи Саля непокоїлась, чи радісно чекала на наближення еміграції. Я також не знаю мрій Пепи про майбутнє, не знаю, чому Міхал був проти одруження найменшої сестри Хелі з Гельком. Я не знаю, як бавилися діти і чому небіжка Еня зі світлими косами була улюбленицею Міхала. «Я упізнав би її будь-де і будь-коли, бо дуже її любив», – пише

Міхал про те, що його погляд був прикутий до Ені, до її знайомих рухів, коли її вели на смерть. Чи була я в дитинстві схожа на Еню, коли була блондинкою?

Я знаю тільки, що сім'я зібралася в родинному домі в Уричі, бо там усі почувалися в безпеці. А на очах у старшої сестри Алки за кілька місяців перед тим її колишній приятель убив сокирою чоловіка і сина.

Я також знаю, що дідусь відчував потребу це розповісти – і він писав*. Підлога в кімнаті будинку в Рогсведі була вкрита списаними аркушами, які треба було розібрати. Ми йому трохи допомагали. Мама переписувала начисто, але майже не читаючи. Він розмовляв з журналістами. Того самого дня, через 36 років після вбивств в Уричі він розповів репортеріві з «Dagens Nyheter»**: «Коли я давав свідчення в 1950 році, то думав, що справу вже закінчено. В мене не було сил. Лікар мені сказав, що я повинен припинити про це думати, якщо я хочу мати нормальне життя, і я, як міг, намагався забути. Ніколи ні з ким про це не розмовляв, навіть із моїми дітьми»***.

У газетних статтях написано, що сестер попередили, і всі були переконані, що небезпека загрожує тільки чоловікам, а не жінкам. Тому четверо чоловіків із родини сховалися на горищі, а жінки залишилися в домі.

Крізь шпарини між дошками Міхал бачив, що їхній кухонний стіл винесли до будинку сусідів. Потім бачив свою родину і всіх своїх приятелів, яких вели в тому самому напрямку. В одній кімнаті та кухні зібрали майже 200 осіб. Вони не дістали, як було обіцяно, нової праці. Групами їх виводили на місце розстрілу, де вони мертвими або живими падали в ями.

* 2008 року в Польщі побачила світ розповідь Міхала Гауптмана – у вигляді окремої книжки (*Hauptman Michael. Zapomniane mogily.* – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Żydowski Instytut Historyczny, Osrodek Karta, 2008) і великої статті в історичному журналі.

** *Dagens Nyheter* – найбільша шведська щоденна ранкова газета; один із найпопулярніших друкованих органів Швеції. Заснована 23 грудня 1864 року.

*** *Dagens Nyheter*, 27 sierhien 1977.

Висловлювали різні думки, для чого був потрібен стіл. Одні кажуть, що він був опорою для кулемета, а інші – що на ньому жертви складали цінні речі. Одяг залишали на собі. Чи багато було коштовних предметів, які поклали на столи або в іншому місці, чи були люди, які залишили цінні речі в кишенях? Контроль за цим не був надто суворим. Коли цю масову могилу розкопали в 1977 році, знайшли велику кількість монет, ключів, окулярів і пляшок із сосками...

Міхал відчував особливу відповідальність за небожа Ізю, який теж ховався на горищі, він обіцяв своїй сестрі подбати про нього. Тоді тільки вони вижили з усієї родини, і потім разом тікали через ліси. Але які в них були шанси вижити в майбутньому?

Ізя залишився у далекої рідні в Дрогобичі. Міхал переходив у якомусь підвалі, однак за кілька місяців його схопили й відправили на примусові роботи. Потім його перевели до табору праці Хиравка. Міхал і Ізя вже ніколи не зустрілись, Міхалу вдалося втекти з робочого табору і дістатися Варшави. Ізя, найвірогідніше, потрапив до табору смерті Белжець. Я знаю, що після війни Міхал намагався відшукати Ізю, але марно.

Виконавці

Завжди було очевидно, що Міхал знав чоловіка, який керував акцією. Він того дня був одягнений у мундир СС, хоча не був німцем. Це був голландський мільйонер і власник сусіднього маєтку Пітер Ментен. Ментен був добре відомою постаттю в цьому районі. Він був підприємцем, вів активне товариське життя і колекціонував витвори мистецтва.

Під час судового процесу через 36 років встановили, що метою Ментена були території з покладами нафти, він був амбітним і мав товариські стосунки з багатьма місцевими мешканцями, і з євреями також. Я не маю сумнівів, що він був винним, і суд теж не мав сумнівів. Однак право й історія

діють за різними принципами. Ментена засудили до 15 років перебування у в'язниці за таку саму акцію в сусідньому селі, а не за події в Уричі. До історії він увійде як винний у багатьох військових злочинах*.

Я не можу зрозуміти, чому Ментен взяв участь у масовому вбивстві в Уричі. Можливо, йому йшлося про те, щоб показати свою значущість і здобути владу в цьому районі, окупованому нацистами. В деяких випадках здається, що він убивав із помсти, або щоб забрати майно і витвори мистецтва. Однак малоімовірно, що ці бідні єврейські робітники з нафтових свердловин в Уричі стояли на його шляху до багатства і влади.

Ще важче зрозуміти мотиви сусідів. Я не одразу зрозуміла, що українські сусіди не лише були пасивними спостерігачами, а й силою допомагали збирати й наглядати за євреями, приреченими до розстрілу. Минуло багато часу, поки я змогла продовжити читати дідусеві спогади.

Молодша сестра Хеля замкнула чоловіків із родини на горищі, а сама залишилася вдома. Раптом Міхал почув кроки на веранді й одразу упізнав повний відчаю голос Хелі, яка зверталася до нападника: *«Янек! Чого ти хочеш від мене, залиш мене в спокої, я нічого поганого не зробила»*. Однак приятель дитинства відповів: *«Виходь швидко!»*. Міхал чув, що він ударив Хелю, пізніше бачив, як він її підштовхував прикладом карабіна вздовж стежки в напрямку місця страти. Янек був не поліцаєм, а звичайним сільським хлопцем.

У розповіді Міхала Янек є представником групи людей, які були готові пожертвувати своїми друзями, сусідами і знайомими. Міхал стверджував, що родина Янека мала недобру славу. Вони були алкоголіками, злодіями і зловмисниками, крім того, ніхто не знав, до якої національності вони належать. Дехто вважав їх українцями, дехто – поляками. Вони визначали свою національну належність залежно від

* Є оповідання про діяльність Ментена в Галичині і книжка про той драматичний судовий процес у Голландії.

того, що найкраще відповідало актуальній ситуації. Того дня вигідніше було бути українцем.

Щось подібне Міхал пише про вїта найближчого, трохи більшого села Східниці. Він пристосовувався до політичної ситуації, йому вдавалося залишатись на посаді, хоч би яка національність мала владу в регіоні. Отже, ця двозначна тожність стає ознакою фальші й аморальності. Може, саме це той необхідний ключ, що допомагає зрозуміти належність свою та інших людей до конкретних національних груп.

Міхал виріс в умовах, коли національна належність була дуже важливою. Фактично, це був найважливіший критерій людської гідності. Українці були більш шанованими, ніж євреї, однак значно менше, ніж німці. Для Міхала українці стали символом людей без совісті, які не розуміють або не в стані відповідати за свої вчинки.

Міхал був свідком таких подій. Після знищення майже 200 людей есесівці зібралися в одну групу, а українські помічники – в іншу. Есесівці передавали один одному пляшку горілки, а українці стояли і палили цигарки. Насувалася гроза, небо почорніло, було чути важкі удари грому, блискавки освітлювали небо. Раптом залунав хоровий спів. Міхал побачив групу жінок в українських народних костюмах, які почали танцювати довкола автомобіля есесівців. Чоловіки приєдналися до танцю. Міхал порівнює цю сцену з кошмарною фантазією наляканої малої дитини – дияволи беруть участь у забавах чарівниць.

Сп'янілі від крові, вони забавляються, коли світ гине. Сценографію підсилював драматизм погоди, однак веселощі з групою артистів були заплановані як закінчення робочого дня. Хтось добре знав, що станеться, і хотів це відсвяткувати.

Мого дідуся повсякчас непокоїло таке запитання. Чи тільки євреї жили зі тягарем того, що сталося, чи ті, хто брали участь у вбивствах, також погано спали? Чи легко їм було розповідати на ніч казки своїм дітям?

Справедливість

Відчуття того, що люди вже через 30–40 років не можуть цього зрозуміти, дуже хвилювало Міхала. Він пояснював своє багаторічне мовчання тим, що цього і так не вдалося б розповісти. Під час судового процесу все було сконцентровано на Пітерові Ментені. Нікого не цікавили ті анонімні жертви, які для Міхала були найближчими. На мій погляд, саме так він думав.

Судовий процес підтвердив знецінення вартості життя однієї людини: чим більше вбитих, тим менша кара за голову. Тут не йшлося про те, щоб розглянути події й ув'язнити одну людину за – а, власне, за що? В залі суду зосереджувалися на деталях, які, можливо, мали значення як суто технічні докази, але, напевно, заважали загальному розумінню подій. Можна було довести, що Ментен носив мундир СС і що фотографії були справжні. Або що в нього був інакший ніс. Чи, може, на фото був хтось інший?

Вирок у житті Ментена було винесено пізно, і покарання було малим. Порівняно з найгіршими нацистськими вбивцями Пітер Ментен був нічого не вартим пішаком. Незважаючи на те, що суд визнав свідчення правдивими, зібраних доказів забракло, щоб визнати когось винним у масових убивствах в Уричі.

Масову могилу розкопали. Її неважко було знайти. Місце було позначено кам'яним монументом із табличкою. В околицях і нині живе пам'ять про «мирних мешканців села, замордованих фашистами». Текст нагадує про нацистські злочини, але небагато говорить про перебіг подій, і майже нічого про відповідальних за те, що тут трапилось.

Я успадкувала кілька фотографій, які хтось прислав моєму дідусяві. 1977 рік, монумент, перед ним радянські солдати копають у ямі з рештками скелетів. На інших фотографіях – викопані рештки одягу й невеличкі особисті предмети, розкладені на шматках поліетилену. Два чоловіки, напевно, представники суду, оглядають розкопки.

Журналісти з «Dagens Nyheter» побували на місці ексгумації, про це написали у статті «Сто тіл проти Ментена. Швед мав рацію»^{*}. Шведський погляд був важливий для оцінки моменту. Знайдені предмети вражали і завдавали болю навіть тим, хто сам того не пережив. Доказів вистачило журналістам, щоб написати історію. Можливо, ті віддалені події на мить стали більш очевидними і наблизилися до Швеції.

Швед

Ці масові вбивства були вирішальними в першому житті Міхала. Вирували під поверхнею в його другому житті і як корок впливали в третьому. А ким він себе відчував? Євреєм, якому вдалося уникнути розстрілу, поляком, який допоміг відбудувати зруйнований край, чи шведським емігрантом, який визнав, чим він мусив пожертвувати? Чи слід вважати, що його «я» змінювалося багато разів, залежно від зовнішніх умов, чи він сам його достосовував відповідно до ситуацій? Щось мені каже, що мій дідусь усупереч, а можливо, завдяки своїй фальшивій самосвідомості відчував себе поляком у Польщі. Якби сьогодні я могла у нього запитати, чи він вважав себе поляком? Припускаю, що так. Він болісно переживав антисемітизм і переслідування одразу після війни, особливо в 1950-х роках, коли відсидів 4 роки у в'язниці за незрозумілим звинуваченням. Найпевніше, тому, що був євреєм. Мене вражає думка, що він опинився у в'язниці через те, що, даючи свідчення проти Ментена, одразу після війни, виказав себе як єврей. Але я не знаю, чи так було насправді.

Однак він і його родина пристосувалися в Польщі, так само, як я і мої діти у Швеції. Життя Міхала і Софії не могло бути простим у Швеції. З іншого боку, я народилася в Польщі, але відчуваю там себе геть чужою. Належність виникає не тільки всередині, вона виростає з відчуття, що ти

^{*} *Dagens Nyheter*, 24 juni 1977.

повинен без проблем злитися із середовищем. Під час судового процесу проти Ментена Міхала називали шведським свідком. Нарешті він міг розповідати все, не боячись репресій через своє єврейське походження. Деякі люди були навіть зацікавлені й хотіли його послухати. Але я сумніваюся, що це допомогло йому вільніше почуватися у шведському суспільстві. Адаже у тій ситуації, коли дідуся прийняли за шведа, він свідчив проти людини, яка багато років тому вбила його родину і приятелів. Тоді «Dagens Nyheter» у заголовку статті написала: «Свідок зі Стокгольма може звинуватити нацистського мільонера»^{*}.

Ні, Міхал ніколи не відчував себе шведом, але, можливо, у Швеції відчув себе більше євреєм і більше поляком. Тут, у Швеції, він міг поєднати дві самосвідомості, що було неможливо в його минулому житті. Однак складно розглядати шведів як частину цієї мозаїки. Можеш мати багато різних самоусвідомлень, але мусиш вибрати між шведським або іншим. Чому це так?

Спадок

Нещодавно вперше відвідала родинне село мого дідуся. Село лежить далеко в горах, де закінчується майже непроїзна дорога, яка розділяється на дві стежки зі щебеню. Ці стежки більше пристосовані для коней, аніж для автомобілів. Найближчий населений пункт – Східниця. Нині це успішний курорт із багатьма недавно будованими готельними комплексами, але пересування між селами є викликом, вимагає неабиякого терпіння. Це дуже екзотична і драматична гірська околиця, дуже гарна і, на мою думку, старомодна. Спосіб висушування сіна і коні повертають мене до часів мого дідуся. Чи зараз це виглядає так само, як тоді? А може, мене вводить в оману ностальгія? Напевно, місцевість була тоді більш заселеною, ніж зараз. Але тепер усе не

^{*} *Dagens Nyheter*, 12 maj 1977.

так, як було тоді. Все законсервоване в якійсь анахронічній формі, обраній несвідомо, щоби зберегти.

З дороги дуже добре видно білий пам'ятник: старий чоловік із дитиною. Це пам'ятник жертвам Голокосту. Я бачила фотографію цієї споруди в архіві, але не зрозуміла, що вона позначає місце спільної могили, яку я шукала. Ця п'ятишестиметрової висоти статуя виглядає інакше, ніж той кам'яний монумент на фотографіях. Масову могилу розкопали в 1977 році, а потім рештки тіл знову поховали і на цьому місці встановили пам'ятник. Я знаю, що розкопки проводили радянські солдати, і бачу на знімках, що церемонія похорону схожа на велику політичну маніфестацію. Ніхто з тих, хто там був, не мав сумніватися в тому, хто винен. Багато людей зібралися з околиць, принесли вінки з квітів. Чоловіки носили червоні пов'язки на рукавах, діти були в піонерській формі. На одному червоному транспаранті був напис: «Фашистського злочинця Ментена – до відповідальності».

Наш український гід розповідав, що такий рівень проведення й офіційний характер є дуже нетиповими для подібних заходів.

У цьому районі є дуже багато масових могил. Усі вони вшановані скромними пам'ятниками, що їх поставили приватні особи, з власної ініціативи або за допомогою єврейських організацій. У багатьох випадках такі місця взагалі ніяк не позначені, і напевно, існує багато нікому не відомих поховань. Українцям важко визначити своє ставлення до тих убивств – поляки виїхали, а євреїв уже немає. З одного боку, Голокост є злочином нацистів, а з іншого – місцеві мешканці добровільно чи під примусом брали участь у проведенні тих убивств.

Хтось чужий, такий як Пітер Ментен, є ідеальним виконавцем, позаяк уособлення вини знімає тінь підозри з інших. Я думаю, що ця церемонія мала власне таку функцію. Це була комуністична маніфестація проти фашизму, вона не мала на меті вшанувати пам'ять євреїв.

Місце подій

Дідусь ніколи не повертався до свого рідного села. Чи він не хотів, чи не міг? Уявляю собі, що він міг би показати мені життя в горах, свою дорогу до школи, де він збирав гриби і куди їздив купатися. На закінчення свого оповідання Міхал пише, що слова замінюють каміння, квіти і свічки на могилах, яких ніколи не відвідували. Можливо, думка про ті забуті могили цілком витіснила живі спомини про це місце.

Будинку Гауптманів уже немає. На фотографії 1977 року це покинута ділянка, і так вона виглядає тепер. Я знаю, що у домі була веранда, типова для цього району, кілька квартир і горище. На першому поверсі, біля сходів на горище, мешкало польське подружжя. Коли пані Макош довідалась, що комусь вдалося вижити, вона сховала трохи їжі біля шопи, щоби втікачі мали змогу переховуватися в лісах. Та незнайома мені пані Макош була однією з багатьох жінок, які в різних загрозливих життєвих ситуаціях допомагали Міхалу вижити. Це – сестри, пані Макош та Софія.

Дім Нордліхтів стоїть і тепер, і виглядає так само, як на фото 40-річної давнини. Вже 30 років тут живе Анна, в тій квартирі, де 200 осіб зібрали перед стратою. Анна про це знає. Вона виросла в центральній частині села і каже, що нічого не бачила 27 серпня 1941 року. Але чула постріли. До сьогодні вона пам'ятає кілька родин, які тут жили, вона вимовляє прізвище як Гаукман. Можливо, мій дідусь і її батько разом працювали на нафтових свердловинах. Анна хоче нам показати місце страти, і я бачу сльози в її очах. Вона веде нас крутою стежкою вздовж лісу і вниз до урвища. Там стоїть вщент зарослий і вкритий мохом камінь, який я впізнаю. Сьогодні все заросло, але на фотографіях з тієї луки відкривався вид на забудову села.

Я на місці. Відвідання місця подій є для мене дуже важливим. Його нелегко було знайти.

Жити в історії когось іншого

Анна хоче показати нам своє помешкання. Я дуже хочу увійти до цього дому, але сама ніколи б не наважилася про це попросити. Можливо, вона це відчула. Як виглядає кімната, в якій так багато людей провели останні години свого життя? Чи там можна щось відчуту і побачити? До всіх квартир, які звільнилися, вселилися українські родини. А ця кімната тепла й затишна, із залізною піччю і кольоровими шторами. Тут сушать гриби та рибу, чашки висять вздовж стіни.

Моє дитинство в основному пов'язане з Рагсвед – передмістям Стокгольма. І там у квартирі й на ділянці я бачу мого дідуся. Кухня Анни в Уричі дуже не схожа на знайоме мені середовище. І я намагаюся уявити дідуся в цьому оточенні. Тут багато предметів, напевно, належать до українського побуту. Мені важко зрозуміти їхню символіку. Чи так виглядало помешкання Гауптманів? Чи можна було, заглянувши всередину, зрозуміти, чий був дім – польський, український чи єврейський? Той Міхал, який жив в Уричі, не та сама особа, яку я знаю. Я збентежена, схвильована і сумна. Що відбувається з людиною, яка була свідком убивства, яку саму підстрелили, били й ненавиділи, і яка водночас зазнала співчуття і відчувала любов. Коли кілька років тому виставка «Голокост від куль» («Holocaust by bullets») відбулась у Форумі живої історії^{*} у Швеції, я познайомилася з отцем Дебуа. Його життєвою місією є пошук і реєстрація офіційно невідомих масових могил часів нацистської окупації України^{**}. У країнах за колишньою залізною завісою й досі живуть люди, які можуть показати місця страт і розповісти про таке, чого ще ніхто раніше не чув. Організація отця Дебуа задокументува-

^{*} Форум живої історії (швед. *Forum för levande historia*) – шведський державний орган, уповноважений працювати з питаннями толерантності, демократії та захисту прав людини, взявши Голокост та інші злочини проти людяності як відправну точку. Виставка «Голокост від куль» відбулась в 2009 році.

^{**} *Desbois Patrick. The Holocaust by bullets: a priest's journey to uncover the truth behind the murder of 1.5 million Jews.* – New York: Palgrave Macmillan, 2008.

ла 900 свідчень про масові страти. На початку нашої розмови він уважно подивився на мене і сказав: «То ти теж живеш в історії когось іншого?».

Він пояснив, що завжди є особисті мотиви, які змушують людей цікавитися його працею. Вони зазвичай пов'язані з історією родини або когось із близьких. Існує небезпека, що можна зав'язнути в історіях інших людей і думати, що ти відшукаєш самого себе, коли насправді йдеться про дослідження незначних світів. Історія не може належати ані мені, ані тобі.

Я майже боюся порушити справи спадкування. Позаяк можу змусити себе сконцентруватися з такою силою, яка перевищує зацікавленість історією інших родин, які більшою і меншою мірою належать до мене, як і ця.

Дорога до Урича – це лише одна з багатьох стежок, які треба дослідити. Якби я досліджувала дитинство моєї бабусі, то я б опинилася в іншому місці, і з географічного, і з культурного погляду. Тільки тоді, коли мій батько згадав про кількох своїх приятелів часів війни, я зрозуміла, що він також має досвід, який стосується мене. Але це вже інша історія.

ЧАСТИНА 2. МРІЇ ПРО СПОГАДИ НА МАЙБУТНЄ

Бій за спогади

Нині зацікавленість подіями Другої світової війни є більшою, ніж будь-коли. Проблема, що переді мною і надалі стоїть, полягає в тому, чи мене захопив дух часу, чи просто спогади мого дідуся є такими сильними, що важко їх порівнювати з чимсь іншим? Різанина в його рідному селі відбулася не так уже й давно, однак це був зовсім інший світ. Минуло достатньо часу, щоб перемістити фокус з оповідань безпосередніх свідків і права в історичну перспективу. Чи тут теж існує культурний спадок?

Я їду до України не для того, щоб віднайти саму себе. Я їду туди, щоб відшукати спогади на майбутнє. Те, що існує тепер, нагадує про те, що було тоді. Чи пам'ятають люди про те, що було, і яким чином вони передають історію далі?

Це подорож до країни загибелі. Ми їдемо від одного місця страти до іншого місця страти, від одного концентраційного табору до іншого концентраційного табору. Тоді це були місця смерті, тепер – монументи. Колись це були красиві села, а тепер – знищені поселення і пусті ділянки. Монументи дуже схожі – камінь із табличкою або вибитий текст. Вони поставлені в пам'ять видатних людей і увічнюють особливі події в цих місцях. Однак відвідувачам важко їх зрозуміти. Мене вражає думка, що ці монументи є способом вшанування померлих і водночас нагадують, що ці місця є частиною ширшої історії Голокосту і належать до цілої мережі інших подібних місць.

Однак ці споруди не передають жодних спогадів на майбутнє. На жодному з них не зазначено конкретно, що тут сталося, як це сталося і хто були ці загиблі люди. І тим паче немає жодного пояснення, чому саме тут його встановлено. Ці монументи залишають людей анонімними померлими. Вони є частиною війни за історію.

За досить сучасним пам'ятником у Львові стоять будинки, або, точніше, рештки старих будинків. Тут люди, яким присвячено монумент, фактично загинули, але історії немає.

Наш гід не вважав, що необхідно вжитися в середовище, щоб справді зрозуміти суспільство і таку далеку від нас ситуацію, а я не могла уявити собі життя у Львівському гетто. Власне, для цього я сюди приїхала, бо мені не вистачало читання книжок і перегляду фотографій і фільмів.

Чим довше ми подорожуємо українськими дорогами, тим більше мені чогось не вистачає.

Не запитань, а можливих інтерпретацій. Починаю замислюватися, чи ці докладні визначення етнічних груп, описи

місць, способів виконання страт і кількості жертв дають мені змогу мати спомини в майбутньому. Всюди між мною і світом тих загиблих людей стоїть чиесь вирізьблене в камінні переконання.

Як той, хто має в родині з однієї сторони єврейські жертви, а з іншої – нацистських злочинців, підтримує і зберігає культурну спадщину? До якої групи така особа належить? Напевно, існує багато родин зі змішаною родинною історією. Це сумно, що упорядники спогадів зосереджуються не на причинах знищення людей, а на проблемах точного поділу людей на етнічні групи. Варто визнати, що в тобі співіснують багато ідентифікацій, а не конкурувати за владу над споминами, які ти успадковуєш. Мені здається, що людина майбутнього може бути одночасно євреєм, українцем, а може навіть і ще кимось.

Я вважаю, що ці унікальні місця, будинки, а також розповіді потрібні так само, як і відчуття, що це було саме там. Тут можна натрапити на відлуння подій у якомусь контексті і наблизитися до них. Побачити сліди того, що вони бачили, і доторкнутися до залишків минулого.

Боротьба за пам'ятні місця триває. Для цієї новоутвореної держави важливо створити українську самосвідомість і поєднати західну і східну частину країни, які мають різну історію. Місто Львів на заході України є радше середньоевропейським і довго функціонувало як місце взаємодії багатьох культур. Але в сьогоденній націоналістичній риториці важко поєднати багато різних самоідентифікацій. У Львові є багато монументів і пам'ятних дощок на честь загиблих євреїв. Синагоги було знищено влітку і восени 1941 року на початку нацистської окупації. Багато ділянок перетворилися на пустки, і нині єврейські організації поставили там пам'ятні дошки. Якщо на цих дошках були слова про євреїв, хтось їх постійно зіскрябував. І це було не в одному випадку, а на всіх дошках, які я бачила. В інших місцях вибивали свастику або малювали її на єврейських мацевях.

Пошкодження пам'ятних знаків очевидно є виразом чи свідченням антисемітизму, що ще живе серед деяких груп. Подібні погляди добре відомі, як в історії, так і зараз, і вони, звісно, не обмежуються Східною Європою. Типовим для цих місць є те, що антисемітські погляди є допустимою нормою в суспільстві. Напевно, не всі з тим погоджуються, але не так багато є небайдужих, які б могли реагувати.

У дослідженнях Голокосту часто підкреслюється роль спостерігача^{*} як важливого чинника під час масових убивств людей. У разі нетолерантного ставлення не вина особистості, а реакція світу, врешті-решт, має значення; від неї залежить, як впливають на суспільство расистські акції. Це суспільство не розібралося зі своїм мисленням о різниці.

Провали в пам'яті

Я можу зрозуміти інстинктивну реакцію взяти контроль над власною історією. Це має велике значення, особливо якщо є потреба переосмислити наслідки утисків і гноблення. Однак я із занепокоєнням дивлюсь на це суспільство, яке постійно чітко ділить культурний спадок на твій і мій, і на ті провали в пам'яті, які таке мислення спричиняє.

У деяких випадках є зв'язок із культурним спадком, за який ніхто не хоче відповідати. Залишилися люди, які належать до національної групи, з якою ніхто не хоче себе отожднювати. Кордони Східної Європи було змінено, постало багато нових держав, а старі змінилися. Жоден сучасний народ не хоче мати нацистського концентраційного табору на своїй території. Багато таборів смерті було на території сучасної Польщі, але, фактично, для держави ці місця не мають

^{*} «The bystander effect» – це соціально-психологічний термін, що означає пасивну поведінку юрби під час злочину, коли всі вважають, що відреагувати має хтось інший. Немає особистої відповідальності, щоб комусь допомогти, і незважаючи на те, що є багато свідків, усі можуть уникнути відповідальності. Рауль Хілберг увів поняття «bystander» у дослідження Голокосту (див., наприклад: Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish catastrophe, 1933–1945. – Aaron Asher Books, NY, 1992).

значення. Освенцим (Аушвіц) відвідують дуже часто, однак інші музеї та меморіальні комплекси, створені на місцях розташування концентраційних таборів, потребують більше засобів для своєї діяльності. Існує пересторога, що багато людей пов'язуватимуть Польшу з нацистськими військовими злочинами. І тому простіше дозволити цим закладам діяти в меншому масштабі або потихеньку розпастися.

Якщо сьогодні навмисно знищити залишки цих таборів і забудувати новими спорудами, це спричинить скандал. А про перенесення таборів до Німеччини не йдеться. Табори є добрим прикладом того, що географія має важливе значення, щоб уявляти зв'язок між подіями. Моє найбільше враження від відвідування Освенцима (Аушвіца), Майданека і Белжеця пов'язане з тим, що вони розміщені недалеко від населених пунктів, а не сховані далеко в лісах.

Впевнено можна сказати, що вцілілі жертви не можуть займатися культурною спадщиною виконавців як своєю власною і зробити з цього висновки, хіба що йдеться про неонацистів, які славлять геноцид. Ті, хто засуджують такі дії, сприймають місця страт із погляду жертв, що є цілком зрозумілим. Цікаво, як майбутні покоління зрозуміють ті жахливі нелюдські умови, якщо страх перед визволенням нового зла є таким великим, якщо історію неможливо буде проілюструвати.

У Німеччині заборонено демонструвати фотографії Гітлера. Також неможливо уявити героїзацію його постаті. Серед експонатів Історичного музею у Берліні є особисті предмети й одяг Гітлера, однак їх не демонстрували на виставці «Гітлер і німці», яка відбулася кілька років тому. Тоді вибрали спокійніший стиль показу експонатів, і, на мою думку, це добре спрацювало, допомогло вийти за межі стереотипів. Однак це вимагало від відвідувачів чогось більшого, ніж звичайний огляд сенсаційних предметів. Парадоксально, але та приземлена виставка про Гітлера є більш контроверсійною, аніж покази, що прагнуть сенсацій і сприяють відчуженості.

В інших випадках іде боротьба за артефакти. В місті Дрогобичі, що за кількадесят кілометрів від дідушевого села Урича, мешкав художник і письменник Бруно Шульц. Якийсь час він був змушений працювати у гестапівця Фелікса Ландау. Шульца застрелив у листопаді 1942 року інший гестапівський офіцер, який хотів помститися своєму колезі. Після війни всі знали, що Шульц намалював на стінах дитячої кімнати в домі Ландау сцени з народних казок, але ніхто не намагався перевірити, чи картини ще існують. Тільки в 2001 році, коли під час зйомок документального фільму знайшли ці вже потріскані картини, ними зацікавились як культурним спадком. І водночас вони стали причиною конфлікту.

Шульца, який писав польською мовою, поляки вважали поляком; євреї стверджують, що його вбили за те, що він був євреєм; місто, в якому він жив, розташоване на території сучасної України, – наводять аргумент українці. Це виглядає як причина східноєвропейської мішанини спогадів на майбутнє. Картини можна було б реставрувати і показувати на стінах у домі, де Шульц перебував у останній рік свого життя. А замість того вони стають символами цих трьох непримиренних спільнот.

Після переговорів із власником будинку і місцевою владою, але без дозволу Української держави, Яд Вашем, ізраїльський меморіал пам'яті жертв Голокосту, відокремив картини від стін і перевіз їх до Ізраїлю*. Яд Вашем стверджує, що ці картини належать до єврейського культурного спадку, тож вони найкраще про нього подбають. Україна, зі свого боку, стверджує, що картини було викрадено. Після тривалих суперечок сторони дійшли згоди, що Україна є власником картин, але віддала їх в оренду Яд Вашем. З 2009 року вони експонуються як витвори мистецтва в музеї Голокосту в Єрусалимі.

* Див., наприклад, статтю: Behind Fairy Tale Drawings, Walls Talk of Unspeakable Cruelty // *New York Times*. – 27 february 2009 // http://www.nytimes.com/2009/02/28/arts/design/28wall.html?_r=0.

Я не вважаю, що необхідно перенести концентраційні табори до Німеччини через те, що німці були відповідальні за їх створення і використання. І я також вважаю, що не треба перевозити їх до Ізраїлю тому, що мільйони євреїв було в них замордовано. Такий крок спричинить провали в пам'яті про те, що являли собою ці табори, замість того, щоб схилити до роздумів.

Я також вважаю, що суперечки щодо картин Шульца цементують мислення про різниці, які заважають порозумінню самоідентифікацій, як в одній особі, так і в цілому регіоні. Ані Україна, ані Ізраїль не існували як держави в 1941 році. А єврейська культурна спадщина перебуває в багатьох місцях і належить до історії багатьох держав, позаяк євреї там жили.

Деякі з цих держав не мають культурної спадщини з часів Голокосту і тому мають змогу уникнути зіткнення з важкими проблемами. Але важливо не затирати й не відкладати в бік те, що є незручним. Нині важливо, важливіше, ніж будь-коли, що саме українці мають у своїй державі можливість ознайомитися з наочними свідченнями змішаних історій.

Багато людей вважає, що помилкою є знищення місць пам'яті й плюндрування пам'ятних дощок, як це сталося у Львові. Якщо й надалі є неприйнятним поєднання категорій «єврей» і «українець», то чи зможуть ці люди зняти свої антисемітські окуляри і побачити спалені синагоги як частину культурної спадщини України? І якщо єврейські організації хочуть спростити єврейську пам'ять, а не вирішувати проблему в цих складних умовах, то в майбутньому ми й далі битимемося за спогади.

Зважати однорідності

Я маю визнати, що часом заздрю людям, які впевнені у своєму походженні, – одне конкретне місце, одна національна група – тим, які вважають, що мають чітко визначене ми-

нуле. Навіть якщо в західному світі багато людей видають бажане за правду, все ж розумію, що пошук своїх коренів є життєвою потребою. Я маю надію, що є більше підстав дбати про спогади в майбутньому, аніж про зміцнення походження. Я не вірю, що люди несуть із собою конкретні події історії, які вчать їх робити висновки на майбутнє. Але я вірю, що те, що люди роблять з історією, істотно впливає на ставлення людей один до одного.

Владу над спогадами у майбутньому має той, хто розповідає і має слухачів, які своєю чергою діють. Іноді я боюся, що історія здебільшого викликає бажання помсти, ніж емпатію і гуманізм. Я не хочу чути гучних промов, коли існує так багато оповідань про милосердя і щире прагнення допомагати іншим. Власне, в серцях таких людей мають бути такі розповіді. Адже тоді не йшлося про стратегію, метою якої був захист власної національної групи. Я думаю про відважних сестер Міхала, які самі встали в першій лінії, щоб уберегти рідних чоловіків. Вони відчували себе сильними, водночас вважали, що чоловікам загрожує більша небезпека. Я думаю також про пані Макош, яка бачила у втікачах своїх сусідів, а не групу євреїв. І я думаю про Софію, яка вирішила вилікувати незнайомого пораненого чоловіка в гарячці не тому, що його знала, а тільки тому, що могла йому допомогти.

Тільки тоді я змогла побачити людину за межами певної національної групи, я навчилася чогось від історії і зрозуміла, що про вибір шляху вирішує те, що ми робимо, а не те, що ми думаємо хто ми є. Мабуть, неможливо вимагати від людей, які мають досвід етнічної дискримінації, війни, тортур і переслідування, щоб вони так думали. Насилля породжує думку про більше насилля. Але ми, хто передаватимемо далі їхні спогади, повинні вміти це зробити.

Смадар Дрейфус – художниця з Ізраїлю, яка багато років мешкає в Лондоні. Її творчість ґрунтується на документальних звуках, зокрема, записаних голосах людей, а твори схожі на тривимірні події. Твір Дрейфус «День Матері» (*Mothers*

Day) був виставлений у музеї *Magasin III* у Стокгольмі кілька років тому*. Щороку в День матері зустрічаються матері та їхні сини й доньки, що мешкають по різні боки тимчасового кордону на Голанських висотах. Молодь виїхала до Сирії, щоб працювати або вчитися, матері залишилися на території, яку Ізраїль зайняв у 1967 році. Вони ледве можуть побачити один одного на відстані, але цього дня кожен стоїть на своєму боці кордону і кричить про свою любов і свій розпач, молодь – у потужні рупори, а матері – у мегафони.

Смадар Дрейфус розповідає, що не хоче втручатися. Це не мій народ, каже вона, чи я можу це показати? Але вона залишається переможеною цими голосами, які одного дня заповнюють і змінюють виставкове приміщення, де показана боротьба за владу і сум через розлуку. Як ізраїльтянка вона стоїть з окупованої сторони і найкраще чує крики матерів. Ті голоси передають універсальні людські почуття. Ти можеш їх почути, хоч би ким ти був. Ситуації можуть ускладнюватися, якщо немає опори на етнічне походження. Однак коли у шведському університеті я працювала над дослідженнями скандинавських петрогліфів епохи бронзи, я зовсім не замислювалась, чи ця культурна спадщина належить мені чи комусь іншому. Очевидно, що залишки тисячолітньої давнини передають інформацію про світ, який тепер чужий для всіх сучасних людей. Для подій, ближчих до нашого часу, є важливіші чинники, крім того, завжди є можливість вибору – прийняти культурний спадок, обмежений власною етнічною групою, або розширити тему, незважаючи на етнічне походження людей.

У сьогоденній Швеції є шведи з різних куточків світу, різного національного походження. Тут є такі, як я, що виростили без сильної етнічної прив'язки, і ті, що втекли від етнічних чищень. Саме тут, а не десь в іншому місці, мають відбуватися жваві дискусії щодо спільних людських випробувань. Так, багато шведів мають власний або успадкований

* <http://www.magasin3.com/se/blog/exhibitions/smadar-dreyfus/>.

воєнний досвід, пов'язаний з іншими країнами. І як історія мого дідуся, так і їхня історія є частиною спогадів майбутнього шведів, не як національної групи, а як оповідань багатьох людей. Те саме очевидно стосується петрогліфів, це культурна спадщина всіх шведів, незважаючи на те, звідки вони прибули.

Мої свідчення

Скоро вже не залишиться безпосередніх свідків із часів Другої світової війни. Але це не означає, що знання буде втрачено. Вже четверта генерація вивчає історію і хоче зрозуміти те, що тепер відбувається. Однак я припускаю, що потрібно щось більше, ніж це безпосереднє свідчення.

Запізнення в часі дає можливість написати історію з більшою кількістю поглядів і відтінків між чорним і білим. Фактично це є дуже потрібним, щоб передати ці оповідання далі.

Моя розповідь є певною мірою свідченням нової генерації. Однак я не є свідком – представником монолітної групи, яку об'єднує та сама колективна трагедія. Монумент в Уричі має розповідати, що там було замордовано людей тільки тому, що вони були євреями. І водночас він має зважати на членів сільської громади, яка складалася з багатьох етнічних груп і релігій.

Малюнки Бруно Шульца – це щось значно більше, ніж єврейський культурний спадок. Їхнє значення поєднує як національності, так і інші самосвідомості. Тобі і мені не треба вибирати!

Нам ще так багато треба дослідити. Коли я читаю про вбивства в Боснії і чую про етнічні чистки в Руанді, я згадую оповідання мого дідуся, хоча йдеться про інші часи та інші місця. Сусіди, які раптово починають ненавидіти одні одних, не за те, що вони зробили, а за те, що вони належать до іншої етнічної групи. Складно порівнювати вбивства людей, але багато людей вважають, що треба вивчати історію, щоби

це не трапалося знову. Крім пам'ятників загиблим, мають бути знання і праця над вивченням подібних подій, які постійно повторюються.

Можливо, з часом мій шведський досвід стане ближче до досвіду багатьох інших осіб, які вирости в кращих умовах, але у яких хтось із їхніх близьких має воєнну травму, ніж тих, у чиїх родині є пам'ять про Голокост.

Мій дідусь просив мене пам'ятати старі могили. Водночас він дивився зі зневірою крізь дедалі більший фільтр часу, який ускладнював розуміння його переживань. Я, напевно, не можу подбати про його спогади, спираючись на його послання. Однак фільтр часу дає можливість побачити інші важливі моменти в його долі; набагато важче жити далі з таким досвідом, аніж пережити ці події.

Подяки

Ви прочитали перший варіант моєї розповіді. Знадобилося багато років, щоби я почала її писати. Напевно, я би могла дещо змінити в ній. Він ніколи б не народився без захоплення і щирого зацікавлення інших людей. Перша і найбільша подяка – моїй мамі, яка переклала шведською мовою книжку Міхала і документи судового процесу. Ти повсякчас штовхала мене вперед і показувала, що ми можемо створити спогади на майбутнє. Друга подяка – Йохану, тому що ти мандрував зі мною в цій історії. Дякую також Петеру Борену, який побачив ширший контекст у цьому особистому оповіданні, і Ленє Йерсеніус, яка організувала подорож до України. І, нарешті, дякую Віталію Боброву, який допоміг мені перекласти російські й українські тексти в Уричі.

Катті Гауптман

ДОДАТОК

Урич, 1938 р. В першому ряді стоять племінник автора Ізя і племінниця Еня, між ними – сестра автора Пепя (всі світлини походять з приватної збірки Марії Гауптман)

Урич, імовірно, 1939 р. П'ятий справа стоїть Мікаель Гауптман

Мікаель Гауптман. Забуті могили

*Мешканці Урича, 1933–1934 рр.
Третій справа стоїть Мікаель Гауптман*

Урич. Сестри автора Хеля (перша зліва) і Пена (друга справа)

Додаток

Пітер Ментен, 1941 р.

Зліва сидить Пітер Ментен

Урич, 1976 р. Мікаель Гауптман

Урич, 1977 р. Місце масового вбивства євреїв у серпні 1941 р.

*Урич, 1977 р. Мікаель Гауптман біля пам'ятника
на місці масового вбивства місцевих євреїв*

12

Урич, 1977 р. Проведення ексгумації масового поховання євреїв, убитих у серпні 1941 р.

Урич, 1977 р. Речі, виявлені в масовому похованні євреїв

Урич, 2012 р. Пам'ятник на місці масового вбивства місцевих євреїв

*Урич, 2012 р. Пам'ятник на місці перепоховання жертв
масового вбивства*

Наукове видання

Гауптман Мікаель

ЗАБУТІ МОГИЛИ

(Українською мовою)

Переклад *Шарого А.*

Науковий редактор перекладу *Усач Андрій*
Літературний редактор перекладу *Пазюк Олена*
Коректор *Анікеєнко Наталія*
Комп'ютерна верстка *Кулікова Марина*
Художнє оформлення *Остапов Олександр*

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 11,0.
Наклад 1000 прим. Зам. №17-222.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.